

Національна академія наук України
Інститут історії України

**Держава і суспільство в Україні:
історія і сучасність**

**(Матеріали до Національної доповіді
НАН України 2013 р.)**

Київ 2013

Підготували

К. Ю. ГАЛУШКО, В. В. ГОЛОВКО

Авторами викладено основні положення до ретроспективної частини Національної доповіді НАН України 2013 р. “Влада і суспільство в Україні: Історія і сучасність”. В основі викладу – колективна монографія “Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст” (авт.: О. П. Толочко, О. В. Русіна, В. М. Горобець, В. С. Шандра, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький), опублікована Інститутом історії України НАН України у 2013 р., а також власні розробки.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ ТА ДЕРЖАВНІ ІНСТИТУЦІЇ В ЕВОЛЮЦІЙНИХ ВЗАЄМВІДНОСИНАХ З СУСПІЛЬСТВОМ	10
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА	71
РОЗДІЛ 3. ДЕРЖАВА І СУСПІЛЬСТВО У ПОШУКАХ МОДЕЛІ ГАРМОНІЗАЦІЇ ВІДНОСИН	121

Вступ

Досвід двох десятиріч незалежності України засвідчує той факт, що набуття суверенного статусу стало лише початком світоглядної консолідації українського суспільства, становлення його громадянських цінностей, елементів правової демократичної держави. Ці процеси відбуваються на тлі фундаментальної зміни змісту та принципів взаємин держави і громадян. Звичні практики радянських часів відійшли у минуле в процесі потужної суспільної трансформації, а новий демократичний досвід натомість наштовхнувся на суперечливі наслідки зміни економічної моделі та різноскладові кризові явища. Запроваджена демократична політична система спочатку виявилася лише інституційною рамкою, яка в повній мірі відчула на собі суперечливі соціальні та політичні процеси перехідної доби.

Ідеологія соціальних змін, заявлена в Конституції України 1996 р., зорієнтована на побудову соціальної держави, що означає впровадження європейських практик взаємодії держави і суспільства. За логікою це передбачає, з одного боку, розвиток елементів державного патерналізму, втілених у низці соціальних програм; з іншого, така державна модель передбачає активну участь громадянського суспільства у формуванні пріоритетів державної політики та відповідного суспільного контролю над владою. Суто формально це повинна забезпечувати демократична політична процедура, але політичний процес є лише одним із складових реалізації інтересів громадян. Різні форми самоорганізації, утворення громадських організацій та об'єднань, діяльність місцевого самоуправління – усе це становить необхідне насичення соціальної активності, яке дозволяє уникати нав'язливого монологу влади і досягати конструктивного діалогу із суспільством.

Втім, безперечним є те, що політична та громадянська культура сучасного українського суспільства несе в собі чималий спадок тоталітарної доби, коли держава сприймалася як єдине джерело суспільних змін та

інновацій, а форми громадської активності, не організованої «згори», сприймалися лише як прояв політичної опозиційної діяльності. Тому відповідні практики не мають за собою тривалої традиції та досвіду. Власне саме через це сучасному українському суспільству властивий дисбаланс співіснування розгалуженої структури державної бюрократії та ембріональних, слабо розвинених інститутів громадянського суспільства. Такий стан обумовлює надмірну суспільну політизацію, прояви протестних настроїв, суто технологічний характер багатьох політичних проєктів, розрахованих на швидкий результат, але позбавлених системного бачення подальшого розвитку.

Якою ж може бути роль вітчизняних істориків у тій суспільній дискусії, яка триває? Фахові науковці, передовсім, володіють науковою достовірною інформацією про ті події і явища, які в суспільній свідомості можуть перебувати в царині спотворених уявлень, міфів та стереотипів. До того ж чимало рецептів розв'язання соціально-політичних протиріч вже були раніше випробувані, показавши різну міру успішності та відповідності певним етапам розвитку і станам суспільства.

В якійсь мірі саме науковці можуть надати суспільству інформацію про той історичний досвід комунікації влади і суспільства, яким володіє історична наука. Цей досвід, хоч і не є особисто відчутим або усталеним у свідомості людей, може бути актуалізованим, переосмисленим та удосконаленим. Зрозуміло, що далеко не все, що було набуто протягом віків української історії у взаємовідносинах влади і суспільства, може бути застосовним сьогодні, але сама логіка, практика, результати різних форм цієї взаємодії можуть надати корисний досвід, інформацію для роздумів та поштовх до конструктивних соціальних дій, пошуку продуктивного суспільного діалогу.

Запропонована увазі читачів робота присвячена саме осмисленню досвіду відносин держави і суспільства в Україні в різні історичні періоди. Вона є історичною (ретроспективною) частиною загальнонаціональної доповіді

«Держава і суспільство в Україні», що була підготовлена науковими та дослідницькими установами у 2013 році. Історична частина ґрунтується на матеріалах колективної монографії, підготовленої в Інституті історії України НАН України – «Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст»¹. Авторами цієї роботи стали такі знані дослідники, як О.Толочко, О.Русіна, В.Горобець, В.Шандра, В.Верстюк, С.Кульчицький. Підготовка національної доповіді засвідчила, що варто створити стислий виклад проаналізованої у колективній монографії проблематики для ознайомлення ширшого загалу читачів, зацікавлених у розумінні засад та шляхів еволюції політичної та громадянської культури українського суспільства у різні часи, відповідних характерних рис та закономірностей.

Пошуки шляхів гармонізації відносин влади і суспільства – перманентна риса суспільного розвитку, адже насильницький революційний шлях подолання протиріч лишається екстремальним методом, який зазвичай несе за собою непередбачувані наслідки. Історія України показує приклади і таких революційних потрясінь (починаючи від утворення Української козацької держави у 1648-1649 рр. і до драматичних подій 1917-1921 рр.), і практики різних форм діалогу, реформ та поступових перетворень. Звісно, що мало до яких періодів вітчизняної історії ми можемо віднести розвинуті демократичні практики, але за кожного періоду і кожної форми влади існували історично обумовлені форми і відповідні шляхи суспільного діалогу. Їх реалізація суттєво впливала на соціальну стабільність, легітимність влади та, відповідно, соціально-психологічний стан суспільства та якість громадського життя.

Запропонована праця структурована наступним чином. У першому розділі ретроспективно аналізуються форми державного устрою та правові системи, що існували на теренах сучасної України. Інституціональні рамки та правові норми задавали поле легітимних можливостей для каналізування суспільної активності, форми участі у владі та впливу на неї. У другому

¹ *Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст* / Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2013. – 506с.

розділі показується, як свідомі політичні кроки впливали у різний час на взаємовідносини влади та суспільства, реалізацію або обмеження прав індивідів та спільнот. Третій розділ характеризує практики гармонізації таких відносин, спроби демократизації та лібералізації, які чинилися як «згори», так і за ініціативою «знизу», розбудови представницьких інститутів та правової регламентації їх діяльності, зародки конституціоналізму, розвиток органів місцевого самоуправління.

Варто також уточнити деякі методологічні аспекти, обумовлені тим, що далеко не завжди у минулому суспільний дискурс був носієм тих цінностей, які обумовлюють нашу сучасну політико-правову трансформацію. Якщо у сучасних соціумах легітимність влади ґрунтується на демократичній політичній процедурі, принципі суспільного представництва, ротатії влади, то у до модерних суспільствах джерела легітимності були іншими. Традиційне суспільство бачило у влади сакральне начало та джерела, відповідно для формування критичного до неї ставлення необхідним було порушення останньою традиційних, звичаєвих норм і практик. Тому ті інститути, які би ми називали з позицій сьогодення «демократичними» (як давньоруське віче), могли мати екстраординарний характер (за умов кризи легітимності чинної влади), і не сприйматися суспільством як необхідний орган регулярного волевиявлення громади. Домодерний суспільний консенсус ґрунтувався на інших засадах. Тому в подібних випадках необхідно дотримуватися принципу історизму, уникаючи у пошуках витоків демократичних традицій невідповідних анахронізмів.

Іншим впливовим стереотипним уявленням є те, що за умов входження українських земель до складу держав, інших держав (або центр яких знаходився поза Україною - Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії), українська спільнота та її члени постійно перебували у дискримінованому положенні. В цьому питанні необхідно уникати спрощених оцінок, продиктованих уявленнями модерних

національних ідеологій 19 ст. та радянської історичної схеми. Згадані державні утворення становили собою традиційні династичні монархії або станові республіки, які не мали «національного змісту» у сучасному розумінні. Представники елітних або вищих прошарків українського суспільства були кооптовані до відповідних верств цих держав і, відповідно, мали той самий комплекс прав і обов'язків з відповідними можливостями впливу або участі у владі. Етноконфесійні маркери могли ситуативно впливати на соціальних статус, але вони не мали сучасних національних інтерпретацій. «Політичні нації» таких домодерних держав як Велике князівство Литовське та Річ Посполита мали поліетнічний та поліконфесійний характер.

Накопичення соціальних та політичних суперечностей могло спричинити активне формування протонаціональних уявлень з відповідним виборенням колективних прав у конфліктах з пануючою державою, - як, наприклад, у боротьбі козацтва за свої вольності у соціальній структурі Речі Посполитої. Проте станова структура суспільства навіть за умов козацької державності (Гетьманату) становила об'єктивну причину сегментації суспільного представництва та відповідних окремих позицій у діалозі з владою.

Суттєва зміна уявлень про належні принципи взаємовідносин держави і суспільства припадає на XIX ст. і час навздогінної модернізації Російської імперії. Ідеологічні впливи Заходу, соціально-економічні трансформації, становлення громадської думки за умов консервативного політичного режиму породжували численні суперечності. Одним із втілень жевріючої і зростаючої кризи династії Романових стала актуалізація не лише соціального, але й «національного питання». Російська імперська модернізація потенційно несла в собі чинники, руйнівні для імперії в політичному сенсі. Перехід до конституціоналізму з формуванням представницьких органів міг призвести до кризи легітимності монархії та дезінтеграції імперії. Тому саме з часів ліберальних реформ середини XIX ст. ми можемо говорити про одночасну

рівноправність українців як індивідів з рештою підданих та їхню дискримінованість як культурно відмінної спільноти.

Революційні події 1917-1921 рр. породили чимало державно-правових експериментів, які виявили слабкість громадянських інститутів постімперського суспільства та врешті призвели до встановлення більшовицького режиму. Проте ми не повинні сприймати увесь радянський період як статичну модель політичної диктатури: режим пережив чимало внутрішніх трансформацій, які позначалися на формах взаємовідносин держави та суспільства. Саме ці трансформації спричинили можливість демократизації часів Перебудови та той спалах громадянської активності, який призвів врешті до падіння комуністичного режиму.

Сподіваємось, що проаналізовані у даній роботі події та явища минулого дадуть сучасному громадянину України корисний досвід для розуміння свого місця у суспільстві, свідомого формування громадянської позиції та пошуку шляхів конструктивних суспільних змін.

РОЗДІЛ 1.

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ ТА ДЕРЖАВНІ ІНСТИТУЦІЇ В ЕВОЛЮЦІЙНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИНАХ З СУСПІЛЬСТВОМ

Історія взаємовідносин держави та суспільства в Україні започаткована від часів утворення Давньоруської держави – (друга половина IX ст.) Саме в цей час свідчать джерела утворилося ранньодержавне об'єднання з центром у Києві. Надалі це утворення стало одним з найбільших середньовічних держав Європи, поширивши свою владу на значне число слов'янських та неслов'янських спільнот від Карпат до Волги. Нижнім рубежем існування Київської Русі є середина XIII ст., коли монгольська навала остаточно дестабілізувала попередню політичну систему, і надалі слід говорити про давньоруську спадщину у політичних та соціальних інститутах, історичних традиціях та політичній культурі Галицько-Волинського князівства, на теренах, що перебували під владою Монгольської імперії та (згодом) на землях, приєднаних до Великого князівства Литовського.

Перш, ніж перейти до безпосереднього аналізу відносин держава-суспільство в Русі, слід зробити деякі методологічні зауваження, які уточнюють специфіку відносин такого роду за часів Середньовіччя. Виникнення дослідницької проблематики функціонування протиставленого державі громадянського суспільства у суспільних науках відноситься до XIX ст., що засвідчувало що якісно новий етап розвитку соціальної філософії, правознавства, політичної науки, виникнення наукової соціології та загалом соціальної рефлексії. Раніше ця проблема не була концептуалізованою навіть на рівні термінології («соціальний інститут», «громадянське суспільство» та ін.), і ми можемо лише виокремити ембріональні підходи до цього в міркуваннях філософів та правознавців XVII-XVIII ст. про природу влади, зокрема монархічної, витоки взаємовідносин між народом (підданими) та монархією, спробах систематизації політичних режимів (Т.Гоббс, Дж.Локк,

Ш.Монтеск'є). Сучасне уявлення про державу як владний інститут, не пов'язаний напряму з особою володаря, починає формуватися у Західній Європі у XV-XVI ст. Тому ставлення влади загалом, держави, державних інститутів до суспільства і навпаки визначалося домодерними уявленнями, властивими традиційному суспільству з його консерватизмом, опертям на звичасві форми права та оцінки легітимності влади, релігійно-конфесійними доктринами, які також давали своє сакралізоване тлумачення щодо походження влади. Християнська доктрина могла опиратися на власні теологічні учення про суспільне життя (наприклад, Блаженного Августина), але не могла схвалювати раціональну критику освячених настанов. Яке абстраговане уявлення про відносини влади та народу могло формуватися лише в межах християнсько-православної доктрини, опертої на місцеві політичні традиції та усталені практики, але цей напрям релігійної соціальної думки так і не розвинувся за часів Давньої Русі. Тому ми мусимо уникати анахронізмів, - тобто оцінок з точки зору сучасних практик та політичних ідеологій, розуміючи історичну специфіку домодерних суспільств, в межах світогляду яких чимало явищ та процесів тлумачилися інакше, аніж у сьогоденішньому публічному та науковому дискурсі.

Процес становлення державних інститутів у давньоруський період характеризувався еволюційністю, пов'язаною з поступовим занепадом родоплеменних відносин та формуванням територіальної держави з відповідними формами політичного та фіскального контролю над населенням. У початковий період своєї історії Київська держава представляла собою торговельно-військову корпорацію, очолену князями з роду Рюриковичів. Влада над територіями, які їй підпорядковувались, засновувалась на військовому домінуванні, яке дозволяло збирати данину з підкорених племен. Інфраструктурою для здійснення влади слугувала мережа транспортних річкових шляхів з кількома торговими осередками та військовими форпостами. Київські князі були типовими для варварських королівств

ранньосередньовічної Європи ватажками озброєних дружин. Вони контролювали не території чи населення, а надходження данини та прибутків від торгівлі. Через це не можна до певного часу говорити про «територіальний характер» Руської держави (останнє передбачало би наявність постійної, керованої з одного центру адміністрації на всіх приналежних їй землях). Державна влада здійснювалась у місцях безпосередньої присутності князя та/або його дружини. Тому сам процес її здійснення вимагав регулярних військових походів, які щоразу «підтверджували» приналежність території, міста чи спільноти Києву. За відсутності представників київської влади, локальні спільноти існували в рамках місцевих традиційних норм з відповідною владною ієрархією. Така спорадична форма комунікації периферійних територій з верховною «державною» владою не дозволяє нам говорити про певну визначену, сформульовану систему відносин влади і суспільства рівнем вище за нерегулярні прояви позаекономічного військового примусу².

Змінилася описана ситуація у другій половині X - початку XI ст. внаслідок низки факторів - цілеспрямованої діяльності князів (Ольга, Володимир Святославович), поступового ускладнення соціальної структури та адміністрації, взаємовідносин в самому князівському роді. З цього часу ми можемо впевнено говорити про посилення інтегративних процесів у Київській державі та встановлення систематичного адміністративного контролю над територією та населенням.

Ключовим чинником у відносинах влада-суспільство було те, що держава вважалася колективною власністю правлячого дому – династії Рюриковичів. По мірі усунення від влади локальних племінних еліт Рюриковичі ставали безальтернативним джерелом публічної влади в державі. Витоки суспільної легітимності їхнього владарювання на початковому етапі руської історії лишаються нерозкритими, і ми вже маємо справу з тими письмовими

² Толочко О. Київська Русь // Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / Відп. Ред. В.А.Смолій. – К., 2013. – С.14-17.

джерелами пізнішого часу, які віддзеркалюють безальтернативність їхньої влади та її незаперечну (виключну) легітимність. У відносинах Рюриковичів та суспільства провідною константою була саме ця безальтернативність, підтверджена тривалою традицією. Вона обумовлювала відсутність якогось інституційованого «діалогу» з суспільством, яке мусило бути лояльним без компенсаційних форм прямої або опосередкованої співучасті у владі або контролю за нею. Статус князя виключав контроль статусно нижчих верств над його рішеннями, а максимально наближені до нього політичні фігури – бояри – мали лише функцію дорадчого голосу. Якісь обрані та/або колективні владні органи в Руській державі (за виключенням північного Новгороду з XII ст.) були відсутніми. Юридична відмінність прав та повноважень різних соціальних верств та категорій не впливала на більшу або меншу можливість участі в політичному процесі: останній лишався прерогативою князів.

Коло претендентів на політичну владу обмежувалося членами однієї великої родини, і при тому кожен чоловік з її складу мав право на безпосередню співучасть у владі, що тягло за собою «династичні поділи»³. Тоді після смерті попереднього князя територія держави перерозподілялася на користь його спадкоємців та родичів. Тому структура державного управління на пряму залежала від кількості членів правлячого роду, що обумовлювало появу нових князівських уділів, а згодом сталих князівств, в яких закріплювались окремі гілки роду (в «отчинах»), або які ставали предметом конкуренції та військової боротьби. Таким чином, поява та постійна присутність князів на периферії держави суперечливо вела не лише до інтеграції цих величезних територій під контролем Києва, але й до формування регіональних владних осередків, які могли згодом не визнавати над собою контролю київського князя. Саме останній процес призвів до

³ Щодо особливостей відносин у князівському роді див.: Толочко А.П. Князь в Древней Руси: Власть, собственность, идеология. К., 1992; Назаренко А.В. Порядок престолонаследия на Руси X-XIII вв.: Сеньорат, наследственные рачделы и попытки десигнации (Типологические наблюдения). Из истории русской культуры. Т. 1: Древняя Русь. М., 2000. - С. 500-519; Рюриковичи и российская государственность. М., 2008. — С. 132-179.

роздробленості Київської держави. В цьому процесі в окремих князівствах могли складатися свої особливості політичного процесу, але помітні порушення згаданих загальних рис мали скоріше екстраординарний характер, пов'язаний з політичними та військовими конфліктами. Тому роль суспільства у відносинах з державою у давньоруський період була радше пасивною, аніж активною та перетворюючою, - що цілком відповідало усталеним політико-правовим та світоглядним уявленням доби. Освячений Церквою, як основним ідеологічним регулятором, такий суспільний порядок вважався природним і належним.

Після монгольської навали на Русь 1237-1241 рр. українські землі потрапили в політичну залежність від Монгольської імперії. Ця залежність мала відмінні форми. Якщо Наддніпрянина безпосередньо увійшла до складу Золотої Орди, то Галицько-Волинське князівство при факті васалітету зберегло елементи самостійності. Наявні джерела не дають повної інформації про устрій на підвладних Орді територіях. Однак ми можемо робити висновки про те, що мешканці цих земель могли брати участь у політичному процесі лише внаслідок ініціатив верховної ханської влади або в перебігу конфліктів у боротьбі за неї серед татарських претендентів з роду Чінгізидів чи вищих темників.

Це було суттєвою зміною політичної системи взаємовідносин руських князівств, оскільки раніше вона складалася по суті лише з руських акторів, представлених родом Рюриковичів. Надалі Рюриковичі переважно залишилися, але на просторах від Дніпра до Волги вони вже мусли отримувати згоду на владарювання в ординських сюзеренів (ярлик на князювання). Контроль останніх проявлявся у присутності баскаків – імперських чиновників, які займалися збиранням данини. З огляду на усі обставини, ми не можемо говорити про якусь активізацію діалогу влади і суспільства, оскільки навіть місцевий князь вже не був представником верховної влади, яка належала лише татарському «царю». Політичні

відносини в середовищі Чингізидів – правлячої династії Золотої Орди – не потребували співучасті суспільства, бо влада хана була абсолютною. Вона зазнавала дестабілізації лише за умов боротьби серед вищої еліти і представників правлячого роду. За будь-яких умов метою боротьби була верховна влада на величезних обшарах від Карпат до Тянь-Шаню, і в ній руське населення могло брати участь лише вкрай сегментовано та інструментально: в складі військ протиборчих внутрішньординських сил і претендентів. І ця участь диктувалася усталеними зобов'язаннями, продиктованими політичною залежністю. Тому зміна державної приналежності українських земель не несла помітних змін у місцевих відносинах, які контролювалися із зовні, скоріше навіть обмежуючи можливість локальних ініціатив⁴.

Зміна ситуації відбулася у середині 14 ст., коли за умов ослаблення Золотої Орди, контроль над південно-руськими землями почав переходити у руки володарів Великого князівства Литовського, Жмудського та Руського (далі - ВКЛ). Це був поступовий процес, швидкість якого залежала від того, на яких засадах відбувалася зміна приналежності українських земель. У цьому процесі військові заходи поєднувалися з династично-дипломатичними, і збройне повалення влади Орди у Синьоводській битві 1362 р. призвело лише до форми співволодіння (кондомініуму), а потім було легітимізоване ярликом на володіння ВКЛ Наддніпрянщиною, який надав литовському князю Вітовту ординський хан Тохтамиш. Загальні уявлення про формальний суверенітет і незалежність у ті часи не збігалися з сучасними, і опосередковане володіння Ордою Україною через литовське посередництво не уявлялося чимось дивним, бо в підставі довіри до верховної влади мусила лежати передовсім її суспільно визнана легітимність. Для останньої могло бути достатнім і «права завоювання», і застосовані князями ВКЛ «м'якші» форми експансії. З початком 15 ст. факт переймання влади над більшою частиною України

⁴ Русіна О. Політичні аспекти взаємодії держави й суспільства (часи ординської та литовської зверхності) // *Влада і суспільство в Україні*. – С.50-65.

литовськими великими князями з роду Гедиміновичів став фактом, а їхня влада – легітимною в уявленні суспільства.

Ця зміна державної приналежності українських земель не призвела до суттєвих змін у структуру відносин владою суспільством, оскільки норми взаємовідносин між суспільством і князями-Рюриковичами та суспільством і князями-Гедиміновичами мало відрізнялися. Якщо в самій Литві політичний устрій міг суттєво корелювати з традиційними нормами литовців, то на руських землях нові господарі керувалися принципом «старовини не рушимо, новин не уводимо», що консервувало місцеві звичаї, вже описані нами вище. Тому в контексті способів комунікації держави і суспільства Литовська доба далеко не одразу принесла з собою якісь інновації. Литовці не були налаштовані на руйнацію традиційних інститутів давньоруського суспільства. Князівська влада лишалася незаперечною, її джерела освяченими традицією, і навіть якщо влада певного регіонального, поставленого з Вільна князя (не говорячи про великого) тривала недовго, то ставлення до неї було виключно шанобливим, і не залежало від авторитету особи⁵.

Зміни відбуваються у XV ст., коли в процесі поступової централізації ВКЛ були скасовані старі українські князівства (1450 - Волинське, 1470 – Київське). Але скасовувалися вони не як адміністративно-територіальні утворення (бо зберегли свої межі). В них припиняє своє існування спадкова князівська влада, заступаючись чиновницькими посадами, які могли належати князям, але вже як державна посада, а не удільна власність. Іншою тенденцією до змін став процес інтеграції ВКЛ та Корони польської, який розпочався з Кревської унії 1385 р. Це вело до впровадження у правову та політичну практику ВКЛ західноєвропейських та польських норм, зокрема щодо більш чіткого виокремлення станів феодального суспільства – шляхти та міщанства. Таке виокремлення передбачало розвиток станового самоуправління, оскільки в деяких містах впроваджувалося магдебурзьке

⁵ Русіна О. Там само. – С. 65-77.

право, яке містило в собі норми правової автономії та виборності. Тому, окрім державних посадовців (воєвод та старост), в компетенції яких перебували місцеві військові, адміністративні та фінансові ресурси, виникла практика формування виборних органів самоуправління - магістратів. Водночас воєводи та старости не можуть вважатися просто призначеними чиновниками у сучасному розумінні: вони були представниками верховної влади, їхня посада переважно була довічною, і діяли вони в контакті з місцевою елітою – боярами та землянами. Будучи регулювальниками місцевих адміністративних, правових та військових справ, вони часто представляли перед верховною владою інтереси своєї землі. Оскільки персонально воєводи та староста належали зазвичай до місцевої еліти, то інтереси регіональної спільноти (в розумінні її елітних верств) вирішувалися державою в консенсусі з її інтересами. Оскільки міра адміністративної та бюрократичної централізації у ВКЛ лишалася усе ж низькою, то регіональні еліти могли виборювати місцеві інтереси не конфліктно, а в рамках процесу узгодження інтересів через місцеві шляхетські сейми, які поширилися у ВКЛ як запозичення польської практики. Процедура впровадження рішень сеймів як певної інстанції не була формалізованою, але їхня діяльність цілком відбувалася у руслі розвитку станового самоуправління, яке зміцниться після 1569 р. – Люблінської унії і переходу українських земель під владу Корони Польської.

Визначальною подією в процесі переходу відносин «державо-суспільство» від середньовічних до ранньомодерних в Україні стала Люблінська унія 1569 р. Цей акт позначив об'єднання Великого князівства Литовського та Корони Польської в «одному державному тілі» та утворення «Республіки обох народів» - Речі Посполитої. Згідно з умовами унії, українські землі переходили під юрисдикцію Корони Польської. Низка політичних реформ, яка відбувалася протягом другої половини XVI – початку XVII ст. сформувала основні стандарти взаємовідносин влади і суспільства у

польсько-литовській державі, безпосередньо вплинувши й на долю української спільноти⁶.

Створена на Люблінському сеймі 1569 р., Річ Посполита являла собою конституційну монархію, федеративну державу, котра утворилася в результаті поєднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в єдиний державний організм, в межах котрого, однак, кожна з його складових мала власний уряд, фінанси і навіть військо. На чолі держави мав постати єдиний монарх, котрий одночасно виступав би і королем польським, і великим князем литовським. Сейм мусив бути спільним, а місцем його скликання визначалась Варшава. Лише сейм коронаційний й надалі повинен був проходити у столиці Корони Польської - Кракові. Люблінський сейм 1569 р. ухвалив «Порядок ради Коронної і Литовської», яким визначив склад сенату і послідовність місць розташування senatorів, а також представництво послів у посольській (нижчій) палаті. Вальний сейм Речі Посполитої мав ухвалювати конституції, чинні як у Короні, так і у Великому князівстві. Спільною також мала була зовнішня політика держави. Нобілітет всіх її частин отримував рівні права на всій території Речі Посполитої.

Люблінські постанови конституювали й цілий ряд положень, які забезпечували новоствореній державі федеративну побудову. Зокрема, на протигагу єдиної законодавчої гілки влади Речі Посполитої, виконавча влада у новоствореної держави - за винятком особи монарха - залишалась відокремленою одна від другої на землях Корони та ВКЛ. Сеймові постанови 1569 р. утримували за Великим князівством право зберігати в межах республіки свою назву і титул монарха, власну структуру державних посад, власні збройні сили, фінанси, систему судочинства. Чинним залишався навіть свій звід законів — Статут 1566 р. (згодом оновлений редакцією 1588 р.)⁷

⁶ Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505-1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. К., 2011. С.78-90

⁷ Надалі проблематика Речі Посполитої подається переважно за: Горобець В. Держава і суспільство в Україні в ранній Новий час: практики Речі Посполитої // Влада і суспільство в Україні. – С.80-101, 104-108.

Загалом же, унійний акт 1569 р. став компромісним варіантом примирення двох таборів. На компромісний характер ухвалених домовленостей вказував уже сам текст сеймової конституції 1569 р. в якій преамбула ілюструвала програму магнатів з коронних земель й ідеологів езекуційного руху⁸ шляхти, а подальша текстова частина відбивала прагнення великокнязівської еліти. На компромісі ґрунтувався й реальний союз двох держав, який дозволяв провести їх об'єднання і, водночас, зберегти відособленість. Інтереси українських земель Великого князівства у Любліні могли озвучити більше 30 представників - воєводи, каштеляни, старости, хорунжі, а також земські послы. Найповажнішу й найвпливовішу частину делегації України склали представники княжих родин. Проте у суперечках 1569 р. представникам України не випало відіграти якоїсь помітної ролі. Чи не головною причиною пасивної поведінки української аристократії у Любліні було те, що вона, на відміну від опонентів об'єднання з Литви, не вельми опиралася очікуваним змінам. Усвідомлюючи зовнішньополітичну слабкість Великого князівства, яка на українських землях ставала особливо відчутною під час кожного нового вторгнення татарських орд, українська еліта пов'язувала плани посилення обороноздатності краю саме з Польською Коронаю - державою, яка у військовому та економічному відношенні була безперечно більш потужною, аніж Литва. Крім того, українську знать на той час пов'язували з польською шляхтою й непоодинокі економічні та родинні інтереси.

Основною декларацією української делегації па Люблінському сеймі стала промова князя Костянтина Вишневецького. Відстоюючи право Русі па збереження її давніх прав і вольностей. князь говорив: «І на цьому перед Паном Королем Божою Милістю наголошуємо, що ми погоджуємося [на

⁸ Езекуційний рух (від лат. *executio* – виконання, впровадження в дію) – політичний рух середньої шляхти Корони Польської, який мав на меті обмеження абсолютистських та олігархічних зазіхань на владу, виборність короля, розширення повноважень нижньої палати сейму та кодифікацію права.

входження] як люди вільні, свободні, щоб це не принизило нашої шляхетським гідності. То ж ми є народом так поштивим, що жодному народові на світі не поступимось, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю. Також просимо, оскільки ми різної віри, а власне ми греки, то щоб нас і її цьому не було принижено і щоб нікого не примушували до інакшої віри...»⁹

Унія підтверджувала рівність шляхти, а за титулованими родами з України було збережено їх почесні титули. Православна віра отримувала гарантії її толеранції; номінування на уряди і посади не повинне було залежати від віросповідання кандидата. Окремо оговорювалась непорушність місцевих традицій і звичаїв. Основним законодавчим кодексом й надалі залишався Литовський статут. У публічних практиках нової держави гарантувалось збереження «руської мови» як у структурі адміністрування, так і судочинства, публічного життя, тобто на місцевих сеймиках. Щоправда, мовою вального сейму залишалась польська. Польською мовою відбувалося спілкування в часи масових з'їздів шляхти під час вільних виборів (елекції). На польській мові чи латиною були зафіксовані базові права, що надавались населенню Речі Посполитої. Ясна річ, що селянин, ремісник чи дрібний купець могли безперешкодно існувати в межах своїх етнічних груп, для решти ж - передовсім тих, хто плекав якісь політичні амбіції, знання польської мови, як і латини, було обов'язковим.

Надавались гарантії збереження цілісності новоприєднаних територій та їхнього адміністративного і судового поділу. Всі земські уряди й почесні звання мали надаватись лише мешканцям відповідних земель. У виданих Підляшшю, Волині, Київщині і Брацлавщині інкорпораційних привілеях наголошувалось на їх приєднанні до решти земель Корони Польської як «рівних до рівних, вільних до вільних». Важливим для української аристократії було визнання королем права її земельної власності станом на 1569 р., навіть незалежно від того, чи існували на неї документи чи ні.

⁹ Цит. за: Горобець В. Вказ.праця. – С.84.

Застерігались в інкорпораційних документах і національно-релігійні потреби місцевого люду. Православні піддани короля отримували такі ж права як і вірні римо-каголицької Церкви.

Політичний устрій нової європейської держави Речі Посполитої у головних своїх рисах оформився вже на момент закриття Люблінського сейму 1569 р. Подальше удосконалення державної структури - переважно за рахунок обмеження влади короля і сенату та розширення повноважень сейму і місцевих сеймиків - відбувалось трохи згодом, у часи першого безкоролів'я Речі Посполитої, що настало після смерті Зигмунта II Августа в 1572 р. За цей час шляхта домоглася чималих успіхів у справі зміцнення своїх позицій як повноправного «політичного народу» держави. 28 січня 1573 р. сейм ухвалив постанову про гарантування свободи віросповідання і віротерпимість як про базові принципи публічного життя Речі Посполитої - так званий Акт Варшавської конфедерації.

У 1574 р. були прийняті т.зв. Генрикові артикули. Згідно з ними, король брав на себе зобов'язання сприяти й надалі збереженню в державі засад вільної королівської елекції, регулярно скликати вальний сейм, без згоди сейму не збирати посполите рушення (шляхетське ополчення), а також змінювати зовнішню політику, вирішувати питання війни і миру, накладати податки і мита. Король зобов'язувався утримувати коштом своїх маєностей регулярне кварцяне військо¹⁰, суворо дотримуватися засад віротерпимості. При королеві мала постійно діяти як дорадчо-контролюючий орган рада з числа призначених сеймом сенаторів-резидентів.

У разі невиконання королем цих артикулів шляхта і магнати отримували право відмовляти йому у покорі (так зване «право рокошу»). Укладені документи стали обов'язковими для всіх наступних королів. Вони систематизували принципові засади функціонування в Речі Посполитій шляхетської демократії та суттєво розширили її межі.

¹⁰ Кварцяне військо – наймане військо в Речі Посполитій у XVI-XVII ст. Утримувалось на чверть (кварти) прибутків від королівських маєностей.

Суттєві зміни в структурі влади Речі Посполитої були здійснені королем Стефаном Баторієм. Цей монарх зарекомендував себе реформою судочинства. Вона була покликана зміцнити шляхетське судочинство й підняти довіру до нього, забезпечивши шляхті безпосередній контроль над законністю прийнятих судових рішень. Заради того, аби в державі запанували злагода і довіра, король продемонстрував готовність поступитися своїми прерогативами в цій сфері. На Варшавському сеймі 1578 р. було створено найвищу касаційну інстанцію на вироки всіх шляхетських судів - Трибунал коронний. Враховуючи, що на інкорпорованих до складу Корони в 1569 р. українських землях існували відмінні від решти коронних земель правові кодекси - Литовський статут 1529 р. та Другий Литовський статут 1566 р., для прийняття і розгляду апеляцій від шляхти Волинського, Подільського і Київського воєводств у 1578 р. було створено окремий Луцький трибунал.

Загалом же, попри очевидні поступки шляхетському загалу при проведенні реформи судочинства, Стефан Баторій зарекомендував себе прибічником міцної королівської влади. Потужний езекуційний рух, що досягнув вражаючих успіхів у часи правління попередників Баторія та часи безкоролів'я, Баторій зумів значною мірою звести нанівець. Реалізувати свою державну політику він намагався, опираючись не на загал шляхти, а на магнатські кола.

Саме в цей час формується верства реєстрових козаків – українських вояків, які набиралися на службу державі для охорони кордонів та гарнізонної служби. Одночасно розвиваються процеси становлення запорозького козацтва, формування його демократичних засад та усталення як особливої суспільної верстви українського суспільства. Соціальне походження козаків було строкатим, проте поступово вони поєднувалися спільністю інтересів як озброєна верства, яка потребує визначення місця й повноправності в становій структурі Речі Посполитої. Шляхетські привілеї на козацтво як верству не поширювались, але ставали нього бажаними на майбутнє. Це становило

потенційний привід для конфліктів із владою, але залежало від усвідомлення козацтвом своєї можливої ролі в житті православно-руської спільноти. Для цього необхідні були певні системні чинники та активізація політичного життя цієї спільноти¹¹.

Нова спроба переглянути взаємини влади і підвладних Речі Посполитої випадає на часи сходження на престол Зигмунда III Вази в 1587 р. Спричинена ним політична криза початку 1590-х стала прелюдією до значно серйознішого конфлікту, вибух якого стався в 1606-1607 рр. Цього разу конфлікт короля зі своїми підданими набрав форм відкритого шляхетського виступу - рокошу. Право опору (тобто рокошу), було гарантоване шляхті Генриковими артикулами у тому разі, коли, на думку шляхти, правові засади держави були небезпечно порушено, а інші, політичні, засобів впливу на владу не спрацьовували. Гаслами ж виступу 1606-1607 рр. стали оборона Республіки перед загрозою її правам з боку абсолютистських намірів монарха, а згодом - реформування державного устрою. Участь у цьому рокоші взяла й шляхта з Волині, Київщини та Брацлавщини. Вона складала помірковану частину рокошан і переважно виступала за застереження прав православної Церкви, порушених прийняттям Берестейської церковної унії 1596 р.

Упродовж літа-осені 1606 р. рокошанами висловлювались різноманітні пропозиції реформування Речі Посполитої, однак їх ухвалення за обопільною згодою сторін було перенесене на вальний сейм, Тим часом король нерозважливо зволикав з його скликанням, чим ще більше налаштував проти себе опозицію. Врешті в березні 1607 р. сейм розпочав свою роботу у Варшаві. На сеймі дебатовались нагальні питання реформування державного життя: запровадження систематичного, щорічного збору податків, створення регулярної армії, забезпечення міжрелігійної гармонії. Власне, головна боротьба розгорілась навколо питання міжконфесійних взаємин. Протестанти розробили проект постанови, яким засуджувалися винуватці релігійних

¹¹ Сас П. Політична культура українського суспільства (к.16- перга пол.. 17 ст.). К., 1998. С.106-161

незгод. Король рішуче відхилив ухвалення цього проекту. Опозиція розцінила дії Зигмунда III як такі, що демонстрували готовність порушити шляхетські вольності, після чого скликала власний з'їзд. Його учасники ухвалили програму реформ, спрямованих на обмеження королівської влади і, натомість, розширення повноважень сенаторів-резидентів при королівській персоні. Загалом же рокошани виступали проти підтримання тісних зв'язків з Ватиканом, а також оплотом католицизму - династією Габсбургів, вимагали згортання контрреформаційної політики та заперечували все те, що, на їх думку, загрожувало «золотим» вольностям.

Примирити сторони політичними засобами чи хоч би зблизити їх позиції не вдалось, і у серпні 1607 р. дійшло до збройної сутички сторін. У битві під Радомом військам роялістів, якими керував особисто король, при допомозі коронного гетьмана Станіслава Жулкєвського та литовського гетьмана Яна Кароля Ходкевича, вдалося здобути перемогу. Після цього керівництво рокошан було змушене запросити миру, перепросивши короля¹².

Подібне завершення конфлікту знаменувало собою крах ілюзій щодо можливостей проведення в державі реформ, необхідність яких усвідомлювали і роялісти, і їх опоненти. Рокош послабив позиції королівської влади, але й не посилив позиції шляхти. З конфлікту скористалися переважно магнати, роль яких як при дворі, так і в структурі шляхти, помітно зросла. Разом з тим, події продемонстрували небезпечність зіткнення крайніх позицій як тих, що були скеровані на істотне зміцнення королівської влади, так і їх опонентів, які ратували за встановлення шляхетською контролю за діяльністю монарха і сенату. Послаблення позицій короля і одночасно дрібної шляхти вело до зростання впливу магнатів у бік олігархізації режиму шляхетської республіки. Для українських земель це мало наслідком посилення тиску на місцеве православне населення та невизнання політичних та правових вимог козацтва. Останнє в політичному процесі починало виступати конкурентом, а

¹² Горобець В. Вказ. праця. – С.91-93.

то й прямим збройним противником магнатів, оскільки на українських землях Наддніпрянщини поруч перебували і осередки козацтва, і магнатські латифундії, де соціальний гніт щодо українського селянства сягав свого максимуму. Це становило вибухонебезпечні умови за випадку відсутності реформістських кроків по гарантуванню прав і вольностей козацтва. Насильницький спосіб розв'язання протиріч за умов відсутності легітимної процедури міг призвести до соціального вибуху.

Війна під проводом Б.Хмельницького спричинила крах політичної та адміністративної системи, усталених структури земельної власності та статусу суспільних категорій Речі Посполитої на Наддніпрянщині, частині Волині та Поділля. Військовий конфлікт запорозького козацтва з варшавською владою швидко переріс у потужний соціальний вибух, який змінив не лише політичний устрій, але й стану систему, адміністрацію, судочинство. В умовах війни сформувалася козацька державність, яка становила якісно новий прецедент в соціальній та політичній історії України. Відносини держави та суспільства суттєво змінилися у порівнянні з попередньою добою

На теренах Наддніпрянської України постала самобутня державна організація, що підпорядковувалися гетьманові - Гетьманат (самоназва - Військо Запорозьке, сучасна історіографічна назва - Українська козацька держава). Насамперед вона увібрала в себе досвід функціонування військово-політичної демократичної організації Запорозької Січі, але генетично була пов'язана і з традиціями державної організації, що існували в Речі Посполитій, оскільки вони становили попередню практику суспільних відносин впродовж 80 років. По мірі зміцнення державної структури, ускладнення функцій державного управління останні все виразніше проявляли себе як на рівні державних практик, так і на рівні теоретичних напрацювань напрямів і змісту вдосконалення існуючих норм і порядків (одним з найвідоміших таких політичних проектів є «Конституція» Пилипа

Орлика 1710 р., споріднена з характерними для річпосполитської практики угод короля з народом («пакти-конвенти»)).

Якщо характеризувати політичний режим Гетьманату, то можна сказати, що у ньому поєднувались елементи авторитаризму і демократії, залежні від впливу політичної кон'юнктури на спонтанно (за воєнних умов) утворені державні та суспільні інститути. Авторитарний режим у формі цезаризму, тобто такого способу правління, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма владними інституціями зосереджується в руках однієї особи, встановився у гетьманство Богдана Хмельницького Як певною мірою артикульоване у висловах і діях тяжінні до саме такого правління можемо класифікувати і гетьмануванню Петра Дорошенко. Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича та Івана Мазепи - особливо коли йдеться про другу половину їхнього гетьманування. відзначеного помітним зміцненням їхніх владних повноважень, формуванням доволі розгалужених партій підтримки. Причому, у всіх названих гетьманів на певних етапах з'являлися плани заснування власних правлячих династій, тобто заміни авторитарного режиму монархічним спадковим правлінням¹³.

Такі ідеї не варто вважати з точки зору пріоритетів сьогодення реакційними, оскільки за міжнародно-правової практики 17 ст. наявність династії сприяла визнанню суверенітету чи автономії державного утворення. В сенсі внутрішньої політики вона могла б стабілізувати політичний режим, уникнувши багатьох кризових явищ, виразно проявлених за часів Руїни. У будь-якому разі внутрішня легітимність династії вихідців з козацтва вимагала би хоча б декоративної участі представницьких демократичних інститутів. Щоправда, легітимність династії залежала б переважно від царського уряду, який не був би у захваті у стабілізації політичного процесу в Гетьманаті при недостатньому контролі над ним. Тому, імовірно, якісь шанси на династичну легітимацію мав би Б.Хмельницький, але обставини не сприяли їй.

¹³ Горобець В. Держава і суспільство в ранній Новий час: практика гетьманату // Влада і суспільство в Україні. – С.120-128.

Гетьманат територіально сформувався у складі трьох східних воєводств Речі Посполитої - Київського, Чернігівського та Брацлавського. Згодом до них долучилися окремі райони Волинського та Подільського воєводств. і навіть деякі повіти і війтівства Великого князівства Литовського. Врешті-решт, з останньої третини XVI ст. козацький устрій локалізувався у лівобережній частині Наддніпрянської України та Києві з навколишньою округою.

Випробувана на теренах Наддніпрянської України модель організації політичної влади Гетьманату в ході української колонізації південно-західних окраїн Російської держави була екстрапольована на ґрунт Слобідської України, де постав, щоправда у дещо модифікованому вигляді, притаманний козацькій Україні полково-сотенний устрій. Принципова його відмінність від свого прообразу з Подніпров'я полягала в тому, що він не був інтегрований інститутом гетьманської влади, натомість перебував у становищі підконтрольності місцевій адміністрації Російської держави - царським воєводам.

Суспільно-політична стабілізація в розбурханій національно-визвольною революцією Україні, стала реальністю вже в останній третині XVI ст. Вона дозволяла зміцнити структуру державної влади, сприяла консолідації політичної еліти, формуванню більш-менш стабільних за своїм складом управлінських груп вищого і середнього рівня. Важливою складовою цього процесу стає також трансформація інституту військових рад, які невпинно еволюціонували від загальних генеральних (або так званих «чорних») рад до елітарних, за своєю суттю - старшинських, при збереженні за першими лише функцій легітимізування гетьманських виборів і закріплення умов нових договорів з представниками правлячої династії Російської держави.

В контексті нашої проблеми найбільш показово можуть проілюструвати відносини держава-суспільство такі інститути Гетьманату як Генеральна рада та структури місцевого самоуправління. Варто вказати, що функція «політичного народу» тепер належала козацтву, і елементи станового

самоуправління з важелями політичного впливу перетворилися з шляхетських на козацькі, але з не конституційованою, але підтвердженою джерелами участю духівництва, міщан та, час від часу - «посполства» (селянства). Ми не можемо говорити про усталені та конституційовані у відповідних документах норми скликання та представництва, чіткі прерогативи зборів. Мінливі умови гетьманських статей не окреслювали повноважень колективних та представницьких органів в гетьманаті, вони визначали загальні відносини гетьманату та Московської держави і радше повноваження гетьмана як очільника козацької держави. Решта владних інституцій, якщо це були не нав'язані царським урядом «колегії» не визначалася, що давало простір впливам звичаєвого права козацтва та традицій, які можна було тлумачити по різному. Проте елементи прямої демократії тривалий час зберігалися в Гетьманаті, наслідуючи практики Січі у нових соціальних та політичних умовах. Інститути представницької демократії могли бути вписані у ті органи, які від початку були інститутом прямої (Генеральна рада). Збори, які раніше були зборами усіх, поступово ставали зборами обраних представників (від козацьких полків, міст або духівництва), але цей процес не набув фіксації як регулярна практика, а частота скликання і повноваження залежали від політичної кон'юнктури.

Історично склалося так, що поняття колективного волевиявлення в системі демократичних громадянських цінностей козацького товариства від самих початків його самоорганізації посідало одне з центральних місць. Воно, так би мовити, вивершувало піраміду ціннісних категорій, принципів і установок публічної поведінки, яка виростала з демократичного устрою Війська Запорозького і включала рівність, свободу громадянського голосу, чуття товариства як корпоративної рицарської належності та солідарності, підпорядкованість меншості рішенням більшості, громадянську дисципліну тощо. Реалізація ж колективної волі відбувалася передовсім через функціонування загальних січових рад. Рада - як форма прямого

волевиявлення усіх без винятку повноправних представників козацької рицарської корпорації, як відомо, була актуальною не лише в межах Січі, а й зберігала свою правомочність і під час воєнних кампаній і походів.

Утім, враховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад та зважаючи на потребу в оперативному вирішенні назрілих потреб, гетьмани і козацька старшина поволі відмовляються від їх скликання, вирішуючи справи одноособово або переносючи їх розгляд на старшинську раду. Вже від літа 1651 р. інститут Генеральної ради фактично зникає з практики політичного життя Гетьманату. Богдан Хмельницький, враховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад та зважаючи на потребу в оперативному вирішенні назрілих потреб, а водночас і реалізуючи власні авторитарні методи управління, поволі відмовляється від їх скликання, вирішуючи справи одноособово або переносючи їх розгляд на старшинську раду. В умовах зміцнення гетьманської влади, інститут Генеральної ради консервується лише як традиційний церемоніал, потрібний для легалізації постанов у важливих справах, ухвалених у значно вужчому колі співробітників гетьмана, а не як інструмент їх вироблення, розгляду й ухвали рішень.

Після смерті Б.Хмельницького, в умовах загострення політичної боротьби, значення загальної ради дещо посилюється. Принаймні, її авторитет серед рядового козацтва намагаються використати претенденти на гетьманство. Через дію цілого ряду обставин з кінця 1650-х рр. інститут Генеральної ради отримує підтримку з боку російської влади, яка ще за життя Б. Хмельницького вбачала для себе тут можливість впливу на різні козацькі старшинські угруповання з метою маніпулювання чи тиску. Після смерті Б.Хмельницького уряд Олексія Михайловича наголошував на вирішенні долі гетьманства загальною «чорною» радою.

Як правило, на Генеральній раді головував гетьман. В тому випадку, коли мова йшла про гетьманське обрання, головувати могла або генеральна старшина колегіально, або ж найвпливовіший з-поміж неї представник

(найчастіше - генеральний обозний). За розпорядчиків на Генеральних радах зазвичай виступали генеральні осавули. Хоча в залежності від обставин порядок впорядкування радою могли змінювати. Щодо чисельності учасників Генеральних рад та рівня їх регіональної і соціальної репрезентативності, то тут варто зазначити, що вони не записалися незмінними протягом усього часу існування Української козацької держави. Найширше представництво досягалося на радах, які скликалися в козацькому таборі, під час військового походу всього Війська Запорозького. Однією з найбільш масових була Генеральна рада під Ніжином 1663 р., в роботі якої брали участь «сорок тисяч і больши» осіб. Не менш чисельною була й рада під Будищами 1668 р., де зійшлися лівобережні і правобережні полки (за її результатами гетьманом об'єднаної України став П. Дорошенко). На елекційній раді в Глухові 1669 р. були присутні «вся старшина і виборні Війська Запорозького козаки і міщани». Згідно свідчення Самовидця, на раду 1674 р., яка обрала І. Самойловича гетьманом «совершенним з обох сторін Дніпра», було також скликано «усіх полковників и козаков чолнійших». Участь у Генеральній раді 1687 р., як свідчать джерела, взяли, крім полковників і старшини, також «знатні особи, которые урядом не иміють, и знатних же войсковых товарищей и все посольство»¹⁴. Щоправда, загальна кількість учасників елекції — близько двох тисяч козаків - вказує на те, що участь «всього посольства» насправді обмежувалася присутністю виборних від полків, адже в Кримському поході 1687 р. козаків було не менше 50 тисяч. Це й не дивно, оскільки ще в квітні 1672 р. старшина ухвалила рішення надалі на виборчих радах бути «полковником, сотником и старшині войсковой и начальним людем, всего войска не собирая». В інших, відомих нам, випадках практикувалося представництво¹⁵.

¹⁴ Цит. за: Горобець В. Держава і суспільство в ранній Новий час: практика гетьманату // Влада і суспільство в Україні. – С.132.

¹⁵ Горобець В. Вказ. праця. – С.129-132.

До середини XVI ст. до участі у роботі Генеральних рад допускалися лише представники козацького стану. У ході розвитку революційних процесів, коли Військо Запорозьке стало ідентифікувати себе не тільки з певним станом, а й перебрало на себе функції народу політичного всієї України, склад учасників загальних рад суттєво змінився. Так, уже в гетьманство І. Виговського серед присутніх на раді осіб зустрічаємо прізвища київського митрополита та інших ієрархів, так відбулося і за часів І.Самойловича. Присутність представників міщан на Генеральних радах фіксують джерела, що містять інформацію про вибори на гетьманство І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Самойловича. Причому, мова йде не про випадкових людей міщанського стану, а спеціально запрошених для вирішення «войскових і градських діл к постановленню статей» «виборних міщан». Як правило, інтереси міст на радах представляла міська адміністрація - війти, бурмистри, райці, лавники, писарі. Важливою передумовою для визнання легітимності ради був факт участі в її роботі представників від усіх полків. Особливу увагу в середині XVI ст. звертали на відсутність деформацій за регіональними ознаками, оскільки позиції лівобережних і правобережних полків за основними політичними проблемами суттєво різнилися.

Таким чином, невизначеність норм представництва на Генеральних радах становила суттєвий недолік при функціонуванні політичної системи Гетьманату. Старшина, невдоволена ухваленими на раді рішеннями, отримувала можливість апелювати до російського царя, рідше - польського короля, добиваючись анулювання постанов, і тим самим дестабілізувати ситуацію в країні, створюючи сприятливі умови для втручання зовнішніх сил у внутрішні справи Української держави. Водночас, заходи старшини, спрямовані на обмеження кола учасників зібрання через допущення на неї лише старшини та виборних козаків, об'єктивно сприяли трансформації Генеральної ради з інституту прямого волевиявлення в установу представницьку.

Концептуальне розв'язання проблеми представництва козацтва на генеральних радах було представлено в положеннях Конституції 1710 р. Так, згідно її норм, до участі в Генеральних радах допускались, крім гетьмана і генеральної старшини, також полковники, полкова старшина і сотники, а також з усіх полків «генеральні радці». Зважаючи на виняткову роль Запорозької Січі у подіях 1708-1709 рр., окремо наголошувалось на обов'язковому допущенні до участі у засіданнях Генеральної ради представників низового козацтва. І знову ж таки, як і у випадку з обов'язком гетьмана скликати ради, участь у їх роботі для запрошених спеціальних гетьманським «ординаксом» старшин і козаків була не лише правом, а й обов'язком. Утім, як відомо, цей документ вжитку в політичному житті Гетьманату так і не набув. Відтак, його норми можемо розглядати лише як артикуляцію прагнень тогочасної української політичної еліти спрямованих на розбудову власних політичних інститутів.

В умовах стабілізації внутрішньополітичної ситуації в країні, що тоді намітилася Генеральна рада зберігала за собою лише виняткові права гетьманського обрання та затвердження умов угод з царем (так званих «гетьманських статей»), які виступали своєрідними конституційними актами, що регулювали функціонування внутрішньополітичного життя козацької України). З деяких опосередкованих відомостей випливає, що одночасно з обранням на гетьманство відбувалось і заміщення вакансій на урядах генеральних старшин і полковників (якщо такі існували). Жодних підтверджень тому, що учасники Генеральної ради виливали якимось чином на цей процес, виявити не пощастило. Відтак, логічним буде припустити, що обрання на уряди відбувалось на старшинській раді, а на Генеральній раді лише його оприлюднювали перед широким козацьким загалом.

Однак й ті прерогативи Генеральної ради, які в середині XVII ст. були їй притаманними, з часом втрачали свій первісний зміст. Так, у відповідності з нормами українсько-російських угод, Генеральні ради формально втратили

виняткове право відсторонення гетьманів від влади, оскільки вже у статтях Ю. Хмельницького 1659 р. зазначалося: «Войску без указу Царского Величества самим гетмана не переметить»¹⁶. Крім того, справа обрання на гетьманство як І. Виговського, так і Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи спочатку була вирішена на старшинській раді, а вже потім винесена на розгляд Генеральної ради .

Енергійну спробу реанімувати роль Генеральної ради у вирішенні державних справ вчинили творці вже згаданої вище Конституції 1710 р., запропонувавши узаконити положення, згідно з яким, гетьман був зобов'язаний тричі на рік - на Різдво, на Великдень і на Покрову Пресвятої Богородиці - скликати Генеральні ради. На обговорення учасників ради мали виноситись найбільш важливі питання політичного життя Гетьманату: «...о цілости отчизны, о добрі оной посполитому и о всяких діліхъ публичныхъ...». Причому, скликання Генеральної ради тепер виступало не як право, а як обов'язок регіментаря, адже на гетьмана покладалось зобов'язання «ничого, без ихъ соизволенія и совѣту, приватною своєю владою, не зачинати, не установляти и въ skutokъ не приводити»¹⁷.

Утім, в умовах подальшого занепаду української автономії упродовж 1708-1750-х рр. в прерогативи Генеральної ради і невпинно звужувались. Зокрема, при виборі на гетьманство Івана Скоропадського. Данила Апостола та Кирила Розумовського вирішальне слово належало російській владі, й остання не надто турбувалась тим, аби приховати цю обставину. Так, коли на Глухівській раді 1708 р., скликаній для обрання нового гетьмана на протипагу Івану Мазепі, котрий перейшов на бік Карла XII, козацтво схилилось до кандидатури чернігівського полковника Павла Полуботка, Петро І рішуче

¹⁶ Цит. за: Горобець В. Держава і суспільство в ранній Новий час: практика гетьманату // Влада і суспільство в Україні. – С.136.

¹⁷ Цит. за: Горобець В. Держава і суспільство в ранній Новий час: практика гетьманату // Влада і суспільство в Україні. – С.137.

заперечив проти цього, аргументуючи свою позицію тим, що той «очень хитер, может Мазепе уравнился»¹⁸.

Не менш важливою була роль російської влади при обранні наступників гетьмана Скоропадського. Так, після смерті останнього на початку липня 1722 р., незважаючи на численні клопотання наказного гетьмана Павла Полуботка і чинної на той час генеральної старшини, уряд Петра I упродовж другої половини 1722-1725 рр. дозволу на скликання елекційної Генеральної ради так і не надав, маючи на меті ліквідацію гетьманського сану взагалі. Коли ж політичний курс щодо Гетьманату зазнав певних трансформацій і на початку літа 1727 р. в Москві було ухвалено рішення про підновлення гетьманської форми правління (імператорський указ від 20 червня 1727 р. «О бытии в Малой России гетмана и генеральной старшины по прежнему...»), роль інституту Генеральної ради в реалізації виборчого права козацтва була зведена до мінімуму.

Зокрема, у розробленій членами Таємної верховної ради таємній інструкції російському представнику на виборах в Україні під 22 липня 1727 р. вказувалось, що незважаючи на декларовану урядом обіцянку повернути українському народові право «вibrать по прежнему гетмана и старшину», написано це «для лица». Насправді ж імператор висловив «соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу». Виходячи з цього, представнику імператора на Генеральній раді наказувалось після прибуття до тогочасного адміністративного центру Гетьманату, до Глухова, і «обява о сем указу и разослав для обявления того ж по полкам, смотреть и разведывать еволь Данила Апостола в гетманы народ будет избирать...». Якщо ж резиденту стане відомо, що «некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обират, в таком случае ему... того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб конечно ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал...». У тому ж разі, коли

¹⁸ Цит. за: Горобець В. Держава і суспільство в ранній Новий час: практика гетьманату // Влада і суспільство в Україні. – С.138.

уповноважений імператора буде не в змозі переконати виборців віддати свої голоси за миргородського полковника, інструкція зобов'язувала його «то собрание под каким пристойным претекстом встановить и писать Е.И.В. в Колегию иностранных дел»¹⁹.

Так само й при обранні на гетьманство Кирила Розумовського пошуки кандидатури та її схвалення, як про це широко відомо, мали місце не в Глухові з числа найбільш заслужених українських достойників, а в Петербурзі - з оточення осіб, наближених до імператриці Єлизавети Петрівни.

Не менш очевидною була деформація прерогатив Генеральної ради й у сфері законодавства. Зокрема, двосторонні договірні статті, ствердження яких за традицією належало до виняткових прерогатив Генеральної ради, поступилися місцем монаршим жалуваним грамотам, правомочність яких уже за їхнім видовим означенням не могла залежати від санкції української сторони. Таким чином, починаючи з 1708 р., за Генеральною радою залишились чинними лише суто церемоніальні функції.

Іншим вагомим демократичним інститутом Гетьманату стало місцеве самоврядування. Якщо шляхетське (земське) самоврядування на території Української держави поволі занепало внаслідок перебирання козацтвом на себе функцій народу політичного і злиттям шляхетства з козацької старшиною, то міське самоврядування розвивалося й надалі. Юридично міста поділялися на дві групи - магістратські й ратушні. Перші з них користувалися магдебурзьким правом, одержаним переважно ще від польської влади і підтвердженням згодом гетьманами або царським урядом. За магдебурзьким правом міста діставали самоуправління, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, ремісничі та торгівельні пільги тощо. Ним встановлювався порядок обрання міських властей, їх управлінські функції, основи цивільного та кримінального права, норми оподаткування, регламентування діяльності ремісничих цехів і купецьких об'єднань та ін. На

¹⁹ Цит. за: Горобець В. Там само. – С.139.

чолі міста стояв вїйт, якого вибирало все поспільство і затверджував гетьман (з другої половини XVII ст. набула поширення практика затвердження результатів вибору царським урядом).

Влада вїйта була довічною. Важливу роль у системі міського самоуправління відігравали виборні магістрати, які склалися з ради (райці на чолі з бурмистром) і лави, або лавничого суду. Райці відали адміністративно-господарськими справами: міським господарством організацією оборони міста, збиранням торгових мит, підтриманням зв'язків з гетьманською адміністрацією та царськими воєводами. Члени лавничого суду (лавники) на чолі з вїйтом вершили судочинство по цивільним і кримінальним справам, виносили по них вироки аж до смертних включно.

Давній устрій міського самоврядування був порушений тим, що частина міщан стала козаками і перейшла під владу полковника, сотника або городового отамана. Внаслідок чого у містах нерідко виникали конфліктні ситуації, породжені двовладдям. Козацька адміністрація неодноразово втручалася в міське господарство, захоплювала міські землі, сіножаті, млини і шинки, а міський патриціат, захищаючи давні привілеї, намагався поширити свою владу і на козацьке населення міст.

Управління малих містечок, населення яких не володіло правами магдебургії, зосереджувалося у ратуші, на чолі якої стояв городовий отаман. Ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краю. У містах, які користувались магдебурзькими правами, існував також поділ міщан за соціо професійними ознаками - на окремі цехи. Останні користувались внутрішньою автономією й мали власну структуру самоврядування.

Населення сільських поселень зазвичай складалось з двох соціальних груп, які формували дві громади - козацьку (якщо в цьому селі існував козацький курінь) і поспільську. На чолі першої стояв курінний отаман. Другу очолював виборний вїйт - якщо село належало до категорії так званих вільних військових поселень. У тому ж випадку, коли в селі мешкали залежні,

підданські селяни, громаду очолював староста, якого призначав державець цього села. У випадку, коли мешканці села відбували повинності декільком власникам чи державцям, старост призначали до кожної громади окремо²⁰.

У другій половині XVIII ст. процес інкорпорації Української козацької держави до складу Російської імперії завершився. Починаючи від 1708-1709 рр. цей процес вже був незворотнім – за умов подальшого зміцнення та експансії Російської імперії. Попри зміну монархів, зовнішньо- та внутрішньополітичної кон'юнктури, провідною тенденцією доби було подальше розширення імперії, в якій Гетьманська Україна ставала адміністративним анахронізмом, котрий не відповідав завданням уніфікації статусу та адміністрації неросійських окраїн – Ліфляндії, Смоленщини, Поволжя. По мірі успішності південної експансії Санкт-Петербургу вздовж Чорного моря січове козацтво (розташоване на Вольностях Війська Запорозького Низового), попри свою лояльну участь у цих війнах, ставало перешкодою на шляху реалізації масштабного імперського проекту оволодіння і колонізації Північного Причормор'я. Послаблення двох інших попередніх учасників боротьби за Україну – Османської імперії та Речі Посполитої – дало Російській імперії повну свободу рук у розв'язанні «українського питання», а самій козацькій еліті виключало можливості сепаратизму в орієнтації на якогось зовнішнього союзника. 1764 р. було скасовано гетьманство, 1775 р. розгромлено Запорозьку Січ, а в 1783 р. адміністративно-територіально Гетьманат був поділений на губернії за загальноімперським зразком. Козацька автономія припинила своє існування. Внаслідок поділів Речі Посполитої (1793, 1795) Російська імперія анексувала Правобережжя, Волинь і Поділля. А після приєднання Бессарабії (1812) майже усі етнічні українські землі опинилися в складі Російської держави. Виключенням були Галичина та Північна Буковина, що увійшли до складу монархії Габсбургів у 1772 та 1774 рр., а також Закарпаття, яке входило до

²⁰ Горобець В. Там само. – С.216-236.

угорських володінь Відня. Ані в складі Росії, ані в складі Австрії українські землі не становили адміністративної цілісності і не мали єдиної назви, будучи поділеними на різні губернії, генерал-губернаторства (Росія) та коронні краї (Австрія). Надалі ми розглянемо особливості відносин держава-суспільство за часів входження України до двох імперій – Російської та Австрійської.

Якщо говорити про державний устрій, то Російська імперія становила у XVIII ст. дещо інший режим, ніж Річ Посполита. Політичні традиції та культура Московської держави сформували самодержавну монархію, де абсолютна влада царя (імператора) могла спиратися на певні соціальні прошарки (передовсім дворянство), але не потребувала якоїсь інституціоналізованої суспільної легітимації через представницькі чи виборні органи. Раціоналізація та модернізація державного управління, що відбувалася, починаючи від реформ Петра I, набувала західноєвропейських адміністративних форм, але аж ніяк не тягла за собою в якості продовження значимих суспільно-політичних реформ. У літературі є доволі усталеним термін «російський абсолютизм», проте варто враховувати, що сам термін «абсолютизм» є наслідком спроб розташування політичного режиму Росії в системі політичної термінології Західної Європи та через це прив'язати його до загальноєвропейських тенденцій політичного розвитку. Проте західні форми монархічного абсолютизму (наприклад у Франції) містили від давніших часів чимало локальних та регіональних форм станового самоуправління та представництва (наприклад, провінційні станові збори - штати). Тому російський абсолютизм був «більш абсолютним», бо такі інституції він лише впроваджував. Та й то, це відбувалося фактично, лише на початку правління Катерини II, - при чому окремо по станах, поєднуючи з одного боку - структурування суспільства, а з іншого - його відповідну сегментацію та виключення територіального змішаного представництва станів. За таких обставин «більша» чи чіткіша «становість» не вела до активізації суспільного життя. Тим більше, що виборність складу деяких

органів не робила їх «органами самоврядування». Оскільки вони зазвичай підпорядковувались владі, то ж ставали не громадським інститутом, а складовою державної адміністрації.

Так само інтерпретації в руслі іншого популярного терміну - «освічений абсолютизм» - говорять, що вплив Просвітництва на реформаторську діяльність європейських монархій набував, звісно, реалізації у свідомій раціоналізації політичного устрою та діяльності державних інституцій, але з дуже різним характером соціального реформізму. Якщо в Австрії часів Йосифа II (1780-1790) «освічений абсолютизм» передбачав елементи політичної та правової лібералізації, то у Росії у той же час інтереси стабільності монархії вбачалися у такій формі компромісу з дворянством, за якої лояльність останнього компенсувалася не лібералізацією, а лише збільшенням позаполітичних станових привілеїв. Відповідно шановані Катериною II ідеї природного права та суспільного договору прочитувалися нею з погляду не реформатора, а консерватора, тобто скоріше ставали елементом політичної риторики, а не ідеологією соціальних змін. Теми дискусій з приводу запобігання «деспотизму» зазвичай не передбачали обмеження прерогатив монархії.

Передовсім завданням влади вбачалося уніфікувати не стільки устрій самої Росії, скільки її окраїн, які відрізнялися за рівнем політичної та правової культури та становили часом автономні, потенційно сепаратистські утворення. І якщо деякі з них були інкорпоровані на підставі згодом занедбаних двосторонніх угод (як Гетьманщина), то інші (як от землі колишньої Речі Посполитої) були просто анексовані, і легітимність таких дій (і, відповідно, подальшої приналежності територій) надовго «консервувалася» як сумнівна.

Для закріплення набутих територій верховна влада шукала порозуміння з місцевою знаттю. Процес консолідації відразу набував силового забарвлення, якщо приєднані народи не сповідували православ'я. Натомість, з українцями

не виникало суттєвих проблем. Означення **«російський»** було тотожним означенню **«православний»**. А тому до росіян були віднесені українці і білоруси, які сповідували православну релігію. Це не було якимось нормативним актом, таке ставлення цілком вкладалося в етноконфесійні уявлення періоду, а тісна комунікація російської та малоросійської адміністративно-бюрократичних та церковних еліт від 1650-х рр. робили цю ситуацію певною даністю. Втім, у подальшому питання дискримінованості малоросів-українців, відсутнє на індивідуальному рівні, могло стати (і стало) проблемою, коли б мова пішла про права українців як спільноти. Ідея їх окремішності на надіндивідуальному, колективному рівні вочевидь не передбачалася етноконфесійними уявленнями імперської адміністрації ані у XVIII, ані у XIX ст., одразу потрапляючи у підричну категорію «мазепинства».

Взаємовідносини з елітою набутих територій окреслювалися як якістю її походження та стилю життя (відповідністю «стандарту» російського дворянства) так і релігійним чинником. Втім, неправославні за наявності статусного дворянства (остзейські німці та поляки) також не дискримінувалися в правовому сенсі та соціальній мобільності. Проте ця відсутність дискримінації була відносною в сенсі того, що це все одно не передбачало політичних прав, - так само, як і для корінного населення імперії²¹.

Соціальні основи Російської імперії були закладені Катериною II. Якраз при ній відбулося приєднання Правобережжя та Причорномор'я, а також було ліквідовано автономний статус Гетьманщини. У своїй політиці імператриця спиралась на концепції епохи Просвітництва про стани, які б служили гарантією від деспотичної форми правління. Запроваджуючи їх для різних народів, вона змушена була враховувати структуру суспільства з тим, щоб входження відбулося якнайшвидше, монолітно та в інтересах російської держави. Для цього найперше руйнувалися основи попередніх державних

²¹ Шандра В. Взаємовідносини влади і суспільства в імператорській Росії (1775-1917 рр) // Влада і суспільство в Україні. – С.237-241.

утворень. Щоб зламування їх для місцевої знаті відбувалося безболісно, на неї поширювалися права і привілеї російського дворянства. Жалувана грамота з її гарантіями на володіння землею та кріпосними «душами», а також участю у станово-державному управлінні не надавалась автоматично, а впроваджувалась вибірково, з уважним відстеженням лояльності еліти до імператорської влади. Цей захід імператриці на початковому етапі зіграв свою вирішальну роль, значно зменшуючи опір місцевої еліти. Більше того, для встановлення повнокровних зв'язків з підданими народами імператриця провела «велику дискусію», скликавши Законодавчу комісію 1767 р. За схемою Катерини II, яка була запропонована в законодавчих актах і втілена в життя реформами 1775, 1782 р. і 1785 рр., кожен стан створював через виборну процедуру власні органи, які співпрацювали з верховною владою в управлінні державою на місцевому рівні. Для шляхетного стану такими стали дворянські зібрання, які формували не лише станові органи, а й державні, зокрема, - суди, та обирали з власного середовища для керівництва повітом справника й засідателів до нижнього земського суду. Для різних верств міщан ними стали - купецькі гільдії трьох категорій і ремісничі цехи, котрі направляли своїх делегатів до міської думи, яка зобов'язана була піклуватися про благоустрій. Називати їх самоврядними було б неточно, адже критерій, що їх відрізняв від органів державного управління, був лише один - виборність. У решті випадків вони так само підпорядковувалися губернатору. Винятком можуть бути лише поодинокі процедури, коли губернатору не дозволялося брати участь у засіданнях дворянських зібрань. Подібні органи створювалися і для селянства. Волосні та селянські правління, що впроваджувалися для державних селян, мали в своєму складі виборного голову, старостів від сіл і писаря.

Стани в Російській імперії не отримали права представляти свої інтереси на найвищому рівні, і за задумом верховної влади вони мали лише демонструвати наполегливість у виконанні височайше прописаних указів. Далеко не все із запропонованого Катериною II прижилося в Росії Самі

наступники на престолі спростили досить цю складну систему органів влади і управління, та й людність не була навчена користуватися наданими їй правами. Втім імператриці вдалося розширити соціальну базу влади і сформуванню досить гнучку управлінську систему через залучення до неї виборних посадовців від станів.

Втім, й ці інновації тривали недовго. Павло I звернувся до рецепції ідеології і практики поліцейської держави, яка піклується про загальне благо підданих, різнобічно регламентуючи життя та наводячи порядок, дисципліну, стабільність. Для цього більшість виборних установ, що їх запровадила Катерина II, Павло I замінив на призначувані, а деякі зовсім ліквідував. Олександр I вдався до створення вищих органів влади і управління - Державної ради, Комітету міністрів, міністерств, які стали не представницькими, а дорадчими інституціями при його особі. Міністерська система керівництва галузями, запозичена з Франції, зміцнила Російську державу як імперію, запровадила одноособову відповідальність міністра перед верховною владою за доручений сегмент народною господарства. Її впровадження сприяло впорядкуванню і розмежуванню власності між імператорською родиною та тією, що належала державі. Міністерство імператорського двору займалося обслуговуванням імператора як державної інституції з фіксованою чисельністю членів імператорської фамілії та чиновницьким апаратом, як і розмірами їхнього жалування. Такі кроки зміцнили та ви струнчили «адміністративну вертикаль» російської держави.

Цю тенденцію продовжив Микола I, який довів принцип особистої необмеженої влади монарха до останньої межі, вважаючи закон продовженням особистої волі імператора. Для цього була вдосконалена бюрократична система керівництва державою з чітким означенням повноважень кожної державної інституції та розписаними обов'язками будь-якого чиновника, як і визначенням покарань за злочини і проступки на державній службі. За Миколи I було вдосконалено Табелі про ранги, зокрема

змінено клас чину для отримання спадкового дворянства: з 1845 р. чини 10-14 класів стали отримувати тільки почесні громадяни; чини 6-9 класів - особисті дворяни, чини 1-5 класів - спадкові дворяни. 1856 р. право на спадкове дворянство було пересунуто на один клас вище (1-4 клас). У чиноприсвоєнні починає провідне місце займати освіта, витісняючи попередні принципи - походження та вислуги. У такий спосіб монарх створював слухняну бюрократію, яка ставала міцною соціальною опорою самодержавству та запроваджував порядок управління державою, формуючи ефективну і раціональну організацію влади, необхідну для модернізації суспільства зверху.

Олександр II під впливом громадської думки почав відмовлятися від ідеї поліцейської держави та довірятися в багатьох сферах професіоналам, численність яких зростала з кожним десятиліттям існування в Росії університетів. Завдяки цьому йому вдалося здійснити досить ліберальні реформи та значно вдосконалити державне управління шляхом створення місцевих всестанових виборних установ, які функціонували за принципом самоврядності (земства, міські думи). «Великі реформи» сприяли економічному зростанню держави, пришвидшили мобільність населення, зросла комунікація та урбанізація. Однак ні Олександр III, ні Микола II не змогли сповна підхопити ідеї цього курсу імператора-реформатора і не примирилися із зростаючою роллю чиновницького професіоналізму та громадською ініціативою, котрі, на їхнє переконання, загрожували самодержавній владі. Микола II лише під революційним тиском змушений був змінити державний лад, запровадити парламент, створити уряд та запровадити конституцію, але вдосконалена із значним запізненням державна машина не витримала такого потужного виклику як Перша світова війна та породжених нею соціальних проблем.

Варто зазначити, що відносинам влада-суспільство в Російській імперії було властиве протиріччя навздогінної модернізації. Остання мала тенденцію

втілюватися в адміністративних кроках згори, інституційних змінах передовсім в структурі державного апарату, який обслуговував абсолютну монархію. Натомість політико-правова культура та ідеологія вестернізації та модернізації передбачала впровадження й політичних представницьких інститутів. У Росії досягнута за Олександра II правова рівність не передбачала навіть обмеженого поширення політичних прав, попри наявність освічених та статечних верств населення, формування інститутів громадської думки. Консервативний режим не відчував своєї готовності до суспільного діалогу, а у суспільстві з обмеженим доступом до політичної діяльності опозиційні настрої мали тенденцію втілення в радикальні та екстремістські форми.

Окремим суперечливим аспектом відносин держави і суспільства було національне питання, яке особливої гостроти набуло у середині 19 - поч. XX ст. На прикладі українців-малоросів ми вже вище вказували на відмінності в їх індивідуальних та колективних можливостях. Якщо православний малорос був повноправним «росіянином», то позиціонуючи відмінність українців від росіян, він перетворювався на внутрішнього політичного противника режиму, «мазепинця». Такі переконання вели до підриву «загальноросійської єдності», - тобто в якомусь сенсі «свідомий українець» був не безпечнішим за «свідомого поляка»: останній зазіхав на цілісність Російської імперії, а другий – на цілісність панівного в імперії «російського народу».

Про наявність такої проблеми саме в «національному» забарвленні ми можемо говорити лише з першої третини XIX ст., коли в публічну риторику Європи активно проникає ідеологія романтичного націоналізму. Якщо до того внаслідок Великої французької революції поняття «нація» інтерпретувалося більше як демократична громадянська спільнота, то тепер воно стає підставою для політичних національних проєктів, в яких старі історико-юридичні аргументи та критерій етнічної спорідненості висувалися як основа утворення національних держав на етнічній основі. Процес «націоналізації»

політичних ідеологій мав наслідком зміну політичних кордонів та політичних режимів (об'єднання Італії та Німеччини, іредентистські рухи Центрально-Східної Європи), дестабілізуючи міжнародно-правову систему, утворену у 1815 р. «Весна народів» 1848 р. цілком промовисто окреслила загрози принципам монархічного легітимізму. На відміну від регіональних політичних елітарних рухів чи течій XVIII – поч. XIX ст., націоналізм поєднував демократично-громадянську програму та етнотериторіальні претензії. І якщо у XVIII ст. територіальним та соціальним простором «українського сепаратизму» могла бути, по суті, лише Гетьманщина в особі старшинських угруповань чи похідного від неї українського дворянства, то з середини XIX ст. простором претензій українського національного руху стають землі від Карпат до Дону, його соціальною базою – національна інтелігенція, а потенційно – усі верстви українського народу, бо саме він з його відмінною мовою ставав в рамках етнонаціонального мислення джерелом легітимності майбутньої (принаймні) автономної України.

Це суперечило як адміністративній структурі імперії, в якій до кінця її існування не передбачалися адміністративні одиниці виключно за етнічним критерієм, так і її консервативній соціально-політичній ідеології, що виключала демократичне представництво під будь-якими гаслами, не говорячи вже про політичну діяльність за межами наявних державних інститутів. Конституційні режими у Великому князівстві Фінляндському та у Царстві Польському в 1815-1830 рр. є в цьому сенсі виключеннями, які не намагалися повторити. Не можна стверджувати, що Петербург приділяв «українському питанню» до часу надто помітну увагу, але розглядаючи його спочатку в контексті «польського» (протягом 19 ст. відбулося два визвольних польських повстання, придушених владою), здійснював ситуативні «профілактичні заходи», - як от обмеження вжитку української мови в освіті, пресі, книгодрукуванні, обмежень щодо українофільських інституцій та організацій. Суттєво більшої актуальності ця проблема набере із початком

XX ст. – політичної кризи Російської імперії і переходу до режиму конституційної монархії²².

Спираючись на потужні державні інституції царизм жорстко контролював соціум й водночас не допускав створення постійно діючих механізмів його впливу на владу. Архаїчна система державної влади гальмувала суспільний розвиток і вела країну до революційних потрясінь. Повалення самодержавного ладу, неспроможного вирішити соціальні та національні проблеми шляхом реформ, стало засобом розв'язання довготривалої кризи у відносинах між владою і суспільством. Однак революційні пошуки моделей оновлення влади були суперечливі. Старий управлінський досвід та державний апарат не просто ставилися громадянськістю під сумнів, а відкидалися як такі, що не відповідали вимогам часу.

Як правило, системам влади, які утворювалися під час революцій, властива слабкість. Тимчасовий уряд у цьому плані винятком не був. Він розпочав роботу зі створення нової владної вертикалі. За кілька днів після революції були ліквідовані органи царської адміністрації і управлінські функції перейшли до губернських та повітових комісарів, призначуваних з Петрограду. У регіонах виконавча влада здійснювалася головами губернських і повітових управ, які у своїй діяльності мали спиратися на комітети громадських організацій як дорадчі органи. Ключовою ланкою в легітимізації нової держави мали бути земства.

У революційній ситуації влада здобувала свою легітимність через форми прямої демократії – мітинги, демонстрації, з'їзди. Політичні партії – як легальні при царизмі, так і ті, що вийшли з підпілля, тільки розгортали свою роботу і не могли керувати революційною енергією мас. Специфічною формою реалізації потенціалу прямої демократії стали ради робітничих і солдатських депутатів. Останні відігравали особливу роль, оскільки країна продовжувала знаходитися у стані війни і від симпатій солдатських мас – у

²² Шандра В. Вказ. праця. – С.242-250.

більшості своїй селян у шинелях – залежав реальний вплив тієї чи іншої політичної сили. Варто також зазначити, що ради на першому етапі революції виступали насамперед як засіб самоорганізації суспільства.

Державні інституції, які формувалися Тимчасовим урядом, відчували в Україні особливу слабкість: суспільна напруга тут інтенсифікувалася не тільки за соціальною, а й за національною ознакою. Поряд із загальноросійськими партіями відновили активність українські політичні організації, зокрема, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська радикально-демократична партія тощо. Українські політичні сили намагалися брати активну участь у формуванні громадських комітетів та рад. При цьому між радами робітничих та солдатських депутатів і адміністративними структурами Тимчасового уряду суперечності в Україні не набували такого рівня напруги, як в столиці. Основним подразником для петроградських урядовців стала Українська Центральна Рада (УЦР), яка уособлювала національні прагнення українського населення. Для центрального уряду діяльність української Ради означала виклик його владній вертикалі.

Ідея створення національної ради була окреслена 3 березня на зборах, організованих Товариством українських поступовців. 7 березня було обрано її керівництво на чолі з М. Грушевським (заочно, оскільки він ще перебував у засланні в Москві). За місяць був проведений Всеукраїнський національний конгрес, який переобрав склад УЦР і зафіксував зростання її суспільного авторитету. На ньому було окреслено досить помірковану політичну програму – добиватися національно-територіальної автономії у складі демократичної Російської Федерації.

Центральній Раді знадобилося більше двох місяців, щоб перейти до реальних кроків в опануванні адміністративних функцій. Давалися взнаки федералістські ідеологічні уподобання її провідників. Крім того, свою роль відіграла й війна. Проголошення незалежності означало б або розвал фронту і

труднощі з міжнародним визнанням, або необхідність новій державі продовжувати війну, незважаючи на настрої мас. Тому в Першому Універсалі Центральної Ради було чітко заявлено, що питання про відділення від Росії не ставиться. Водночас, Рада наполягала, що «народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям». Відповідно, провідною державною інституцією мали стати Всенародні українські збори. Втім, згідно з документом, впровадження української автономії мало бути затверджене Всеросійськими установчими зборами.

Після прийняття Першого Універсалу був створений Генеральний секретаріат на чолі з В. Винниченком. В результаті важких переговорів з представниками Тимчасового уряду УЦР була визнана як повноважний виразник інтересів українського народу. При цьому вона мала поповнитися представниками інших національностей, які проживали на українських землях. Також мав бути утворений новий склад Генерального секретаріату, який мав затверджуватися Тимчасовим урядом. Окремо застерігалось, що українські військові частини мали формуватися під контролем уряду. Питання автономії відсувалося до початку роботи Всеросійських установчих зборів, які мали затвердити відповідний закон.

З літа 1917 р. Тимчасовий уряд намагався посилити свій контроль за регіонами за рахунок проведення виборів до органів місцевого самоврядування. При цьому був скасований виборчий ценз – пряме голосування проходило на принципах загальності та рівності. Вибори до міських дум відбувалися за пропорційною системою на основі партійних списків. Вибори до земств проходили за мажоритарною системою. Однак виборчий процес продемонстрував низький рівень довіри населення до цієї процедури. Особливо показово провалилися земські вибори на селі. Правом голосу скористувалися 15-20% від облікового складу виборців: українські селяни не довіряли Тимчасовому уряду та «міським» депутатам.

Липнева урядова криза, викликана українським питанням, масові заворушення, організовані лівими силами, корніловський заколот, напружене протистояння Тимчасового уряду з більшовизованою Петроградською радою робітничих та солдатських депутатів, наростання хаосу та радикалізації мас, - все це зробило інституціональну конструкцію, зафіксовану Другим універсалом, неефективною. Тим більше, що у серпні центральний уряд видав «Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату на Україні», згідно якого ця інституція ставала органом російського уряду, чим самим підірвалася ідея автономії.

У свою чергу, УЦР у вересні знову виступила з ініціативою скликання Всеукраїнських установчих зборів, щоб у прагненнях автономії мати змогу легітимно опертися на громаду, і почала підготовку до виборів. Це було вкрай негативно сприйнято у Петрограді – уряд наказав розпочати службове розслідування на предмет порушень вимог законодавства, а керівники Генерального секретаріату були викликані до столиці для пояснень. Останній був змушений знову звернутися до мас – 12 жовтня він видав відозву до українського народу з закликом про допомогу у державному будівництві.

Новий етап державного будівництва в Україні був пов'язаний з поваленням Тимчасового уряду більшовиками. При цьому політика більшовиків, у тому числі щодо України, виходила з того, що держава є «апарат насильства». В. Ленін у грудні 1917 заявляв: «Держава, це – установа для примусу. Раніше це було насильство над усім народом купки багатіїв. А ми хочемо перетворити державу в установу примушування чинити волю народу. Ми хочемо організувати насилля в ім'я інтересів трудящих»²³.

Основою поєднання комуністами безструктурної спільноти (трудящих) із структурною (державою) стали ради. Згідно ленінських підходів, організаційно ради були відділені від партії більшовиків. Останні, однак, витісняли з рад конкуруючі партії – це, власне, і відбулося з Петроградською

²³ Ленін В.І. Повне зібр.тв. – Т 35. – С.106.

радою. Отже, більшовицька партія починала існувати у двох іпостасях: по-перше, як політична партія, що здійснює під прикриттям диктатури пролетаріату свою власну диктатуру, врешті-решт, диктатуру компартійних вождів; по-друге, як ради, що мали вагомі управлінські функції, але були позбавлені політичного значення. Завдяки розмежуванню функцій партія зберігала політичну владу, але не брала на себе відповідальності за поточні справи. Ради позбавлялися політичного впливу, але наділялися повним обсягом розпорядчих функцій. За такої системи національні державні інституції могли бути лише фасадом, який прикривав більшовицьку владу.

Отримавши владу у Петрограді, більшовики намагалися продовжити свою «тріумфальну ходу» перевіреним шляхом більшовизації рад. Однак в Україні вони зіткнулися з Центральною Радою, яка маючи найбільший авторитет серед мас і перебрала на себе повноту законодавчої влади. Третій Універсал 7 листопада 1917 р. проголосив утворення на території дев'яти губерній Української Народної Республіки. УНР мала залишатися складовою частиною оновленої Російської Федерації. Як видно, УЦР нарешті скорегувала автономістську риторичку на федералістську, знову ж такі обравши компромісний шлях.

Поштовхом до проголошення державної незалежності став воєнний конфлікт з радянською Росією. Лише реальна загроза поразки змусила провідників Центральної Ради до чіткого формулювання державницьких прагнень, які мали бути підтримані українським населенням. Більшовицький наступ змусив українських очільників впритул зайнятися міжнародною політикою і практичним вирішенням питання про вихід з війни (у ньому також ініціативу мали більшовики). Результатом останнього став Брестський мир, який зафіксував міжнародне визнання УНР – у даному випадку Центральними країнами.

Повернення до влади на німецьких та австро-угорських багнетах не допомогло відновити ефективну роботу державних інституцій та підняти

авторитет Центральної Ради в очах мас. Тому, державна незалежність, проголошена Четвертим Універсалом у січні 1918 р., залишилася на папері, як і Конституція, прийнята у квітні 1918 р. За її ідеологією політична система УНР мала бути побудована на класичних демократичних засадах. Громадянам гарантувалися широкі політичні права і свободи, а правом участі у виборах надавалися усім дорослим мешканцям (за виключенням злочинців та дезертирам). Влада розподілялася на три гілки. Вищим законодавчим органом повинні були стати Всенародні українські збори як представник народу, який призначав Кабінет міністрів. Вищий орган судової влади – Генеральний суд – повинен був обиратися Всенародними зборами та судами земель України. Щодо внутрішнього устрою, то він мав федералістську архітектуру – землям надавалося широке самоврядування, однак територія республіки проголошувалася неподільною. Наведена державна конструкція відповідала ідеологічним смакам українських провідників, однак була мала придатна до рівня політичної культури населення і поточної політичної ситуації. Подібні конструкції ще могли еволюціонувати в більш стабільні державні інституції у мирному середовищі, але були приречені на поразку в умовах революційної кризи та високої соціальної напруги.

Будучи неспроможною організувати роботу державного апарату і втративши підтримку суспільства (у тому числі, через реквізиції продовольства в інтересах німецьких та австро-угорських військ), УНР без опору впала в результаті державного перевороту генерала П. Скоропадського. Генерал представляв консервативні сили (зокрема, він сам був великим землевласником) і був більш прийнятним для окупаційної влади, ніж соціалісти Генерального секретаріату. Це ознаменувало спробу розбудови диктаторської держави, хоча чіткої візії, якою вона мала бути, не існувало.

Згідно «Грамоти» П. Скоропадського і виданому одночасно з нею «Закону про тимчасовий державний устрій України» вища законодавча і виконавча рада зосереджувалася в руках гетьмана. Тим самим демократична

парламентська республіка перетворювалася на авторитарний консервативний режим. Досить показовим стало таке інституціональне нововведення як формування державної варти (де факто – поліції й жандармерії) в рамках Міністерства внутрішніх справ. У завдання цього міністерства входили не тільки охорона громадського порядку, але й організація роботи органів місцевого самоврядування та контроль за ними, збирання інформації про політичні настрої населення і діяльність політичних партій, придушення страйків, ліквідація повстанських загонів. Посилення репресивних функцій відповідало вимогам часу і соціально-економічній політиці, яку проводив гетьманат.

Формуючи державні структури, гетьман намагався максимально використати імперський досвід. Зокрема, був ліквідований судовий устрій, введений УНР, і вищим судовим органом став Сенат та місцеві судові палати, чия робота регламентувалася дореволюційним законодавством та підзаконними актами. На посади керівників органів місцевої влади (губернські та повітові старости) призначалися чиновників з дореволюційними досвідом управління або військові. Система місцевого самоврядування була демонтована. Тим самим вплив суспільства на владу у вигляді форм прямої демократії був ліквідований, а інші легальні канали взаємодії встановлені не були.

Ефективність функціонування державного апарату за подібної системи і з врахуванням революційних і протестних настроїв населення на пряму залежала від дієвості силових структур, насамперед, армії. Ця ланка була найслабкішою і компенсувалася підтримкою окупаційних військ. Однак поразка держав Четверного союзу у Першій світовій війні привела і до падіння авторитарного режиму П. Скоропадського.

Влада перейшла до рук Директорії, утвореної опозиційним Національним союзом. З оглядом на внутрішні суперечки, перед новим українським урядом з новою силою постав виклик – створити політичну

систему, яка поєднала б найкращі риси парламентських та радянських державних інституцій. Проблема була у тому, що парламентаризм наштовхувався на низький політичний розвиток соціуму, а радянські інституції, хоча й відповідали революційними руйнівним установкам люмпенізованих і розчарованих мас, знаходилися під впливом більшовиків (тим більше у Москві був створений Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, під прикриттям якого радянські війська знову вторглися в Україну). Непродумані й популістські рішення Директорії про звільнення усіх чиновників, призначених за режиму гетьмана П. Скоропадського, посилили управлінський хаос.

У січні 1919 р. провідні українські політичні партії зібралися на Трудовий конгрес, який проходив напружено й дискусійно. Вже за його назвою можна бачити розгортання радикалізації, ознакою часу стало відсування національного питання на друге місце після соціального. Примітно, що формування Трудового конгресу, який замінив Центральну Раду, відбувалося на класовій основі – право участі у виборах отримали тільки верстви, віднесені до трудящих (з 528 депутатів 377 мали представляти селян, 118 – робітників, 33 – трудову інтелігенцію).

Згідно з постановами Трудового конгресу державний устрій мав будуватися не за принципами «диктатури пролетаріату», а на демократичних засадах. На місцях влада передавалася трудовим радам селян, робітників та трудової інтелігенції. До скликання всенародного парламенту вища виконавча та законодавча влада передавалася Директорії. Цей форум став останньою спробою створення парламенту, хоч і за класовою ознакою, в період визвольних змагань. І вже у січні 1919 р. проявлялися нові тенденції: обговорювалася можливість концентрації повноти влади у руках військових – зокрема, тріумвірату С. Петлюри, Є. Коновальця та А. Мельника.

На січень 1919 р. припала важлива для державного будівництва подія, яка мала резонанс у суспільстві. 22 січня було проголошена Злука УНР та

Західноукраїнської Народної Республіки (утворилася у жовтні 1918 р.). Державні інститути останньої – Національна рада і Державний секретаріат - зберігалися як управлінські органи автономної Західної Облaсті УНР. З іншого боку, це об'єднання розширило коло державних завдань, які мали вирішувати українські провідники. Та до цього вони були не готові ані ідеологічно, ані інтелектуально.

Про державне будівництво у воєнно-політичній ситуації 1919 р. мови не було. УНР воювала на два боки – радянський та польський (пізніше ще й з денікінцями), а уряд перебував у перманентній кризі – двічі, у лютому і квітні, змінювався його склад. Директорію очолив головний отаман С. Петлюра, а з огляду на відставку чи від'їзд за кордон її членів, то у його руках сконцентрувалися диктаторські повноваження.

Особливою проблемою для УНР була неспроможність належним чином організувати військові структури. На більшості українських земель протягом 1919 р. панувала отаманщина (під різними ідеологічними гаслами), хаос, безвладдя та звичайний бандитизм. Функції місцевої влади та самоохорони переходили до повстанських загонів. Їх отамани мали повну виконавчу, законодавчу і судову владу. Як правило, вона не виходила за межі волостей та повітів. І хоча формально повстанці підтримували УНР сформувати дієву систему взаємодії з ними Директорії не вдалося.

З кінця 1919 р. державний апарат остаточно відривається від суспільства і основну ставку робить на дипломатичні методи повернення до влади, які виглядали як торгівля суверенітетом і більше дезорієнтували маси. Це було однією з причин поразки у воєнній кампанії 1920 р. та остаточного падіння УНР.

Отже, основними проблемами взаємовідносин суспільства та влади в площині державного будівництва у період національно-визвольних змагань стала неспроможність політиків знайти адекватні тогочасним викликам інституціональні форми. При цьому політичні режими опиралися на

зовнішньополітичну підтримку, а українські провідники виявлялися неспроможними виробляти рішення (у тому числі, непопулярні) та нездатними їх реалізувати на практиці. У свою чергу, народна стихія не вбачала у національній державі самоціль, розглядаючи інститут держави як інструмент якнайшвидшого досягнення жаданих економічних інтересів.

Більш вдалим став досвід радянського будівництва, яке створювало ілюзію народовладдя – мільйони громадян наділялися обмеженими управлінськими або контрольними функціями. Тим більше, що радянська система брала свої державні кадри з низів. Однак, народившись як органи революційної самоорганізації народних мас в умовах присутності російських військ вони стали маріонетками у руках компартійної центральної влади.

Радянська держава з самого початку постала як інститут примусу і у такому вигляді вона виступала як інструмент проведення «революції згори». І це відповідало російській політичній традиції: якщо царизм насаджував капіталізм з метою модернізації країни, то більшовики насаджували комуністичну утопію. Щоб реальне життя підігнати під утопічні настанови, був необхідний потужний державний апарат, спроможний до розгортання масових репресій, що власне й проявилось у двох комуністичних штурмах – ленінському (1918-1920) та сталінському (1929-1933). В міру подолання спротиву суспільства все більшу роль відігравали бюрократично-ідеологічні методи управління, а робота репресивного апарату змінювала форми, але не суть. Третя комуністична «революція згори» - горбачовська перебудова (1986-1991), – яка реалізовувалась без застосування репресивного апарату, зазнала поразки, не спромігшись сформувати нову систему управління, здатну до еволюційного розвитку і постійної адаптації до потреб суспільства.

Прийшовши до влади в імперському центрі у жовтні 1917 р., більшовики не змогли узгодити соціальні та національні інтереси широких верств населення. Тому закономірним результатом першого етапу більшовицької «революції згори» стала її поразка і перехід у форму

громадянської війни. Остання стала «разрушением до основанья» імперських державних інституцій з паралельним створенням нового управлінського апарату. Нове державне будівництво супроводжувалося серією спроб та помилок, які негативно відбивалися на суспільстві. У функціонування державного апарату, який тільки формувався, додавали неефективності й ідеологічні настанови («червоноармійська атака на капітал», класовий принцип кадрової політики тощо).

Ленінський підхід до формування нового державного апарату відобразився у концепції «держави-комуни», або держави озброєних робітників. Інституційно влада трудящих мала реалізовуватися через систему рад, які знаходилися під впливом «партії нового типу» – ВКП(б): вона, на думку В. Леніна, повинна була монополюю контролювати ради, не зливаючись з ними, і формувати уряд. Сталін називав це блоком комуністів та безпартійних. Ключовими елементами за цієї системи ставали партійні комітети, в діяльності яких, аж до Центрального, найбільш відповідальною ділянкою стало так зване «радянське будівництво», тобто творення мережі рад з контрольованим складом депутатів. Безпосередньо на себе парткоми брали обмежену частку державних функцій. Лівова частка роботи покладалася на виконавчі комітети рад. Таким чином, вибудовувалися дві владні вертикалі – партійна та радянська. Ще треба згадати й про формування репресивного апарату: вертикаль органів державної безпеки формально знаходилася у структурі рад, а фактично контролювалася парткомми.

Функціонування мережі рад давало можливість охопити широкі верстви населення колишньої імперії. І тут мова йшла не тільки про управління, але й про мобілізацію нових членів до компартії. Тим самим формально демонструвалося народовладдя. А безконфліктність у відносинах між партійними та радянськими структурами досягалася за рахунок призначення в останні комуністів.

Крім рад, контролювати населення мали й неpolітичні громадські об'єднання. Сталін вважав: «Авангарду класу, тобто партії, потрібно облягтися широкою сіткою безпартійних масових апаратів, які є шупальцями в руках партії, за допомогою яких вона передає свою волю робітничому класу, - а робітничий клас з розпиленої маси перетворюється в армію партії»²⁴. До «безпартійних масових апаратів» вождь відносив профспілки, кооперативи, союзи молоді, депутатські збори робітниць, школи, газети і журнали, армію. Одним із наслідків формування цих «передавальних пасів» партії та суспільства стало придушення спроб самоорганізації суспільства. Однак це не означало безправності населення. Через різні громадські інституції громадянин мав можливість забезпечення своїх інтересів, але лише у тій мірі, якщо вони не суперечили політичним і економічним інтересам компартійної держави та офіційної ідеології.

Сама комуністична партія поділилася на зовнішню і внутрішню. Багатомільйонна зовнішня партія була таким же «передавальним пасом» від влади до народних мас, як профспілки і всі інші організації. Номенклатура (внутрішня партія) являла собою управлінську верхівку існуючих структур і розпоряджалася державною власністю. Тим самим політична диктатура компартії підкріплювалася економічною. Втім, попри офіційну установку на повний демонтаж приватної власності (офіційно визнавалися тільки державна та колгоспна власність), це так і не відбулося. «Експропріація експропріаторів» усувала приватного власника, але не могла покінчити з приватною власністю як такою. Незавершеність процесів одержавлення власності привела до формування прошарку фактичних власників держмайна – партійних функціонерів, які до певного часу не усвідомлювали своєї ролі.

Обидві владні вертикалі – компартійна та радянська – будувалися на засадах «демократичного централізму». Зокрема, партійні комітети делегували свою владу верхам, рішення яких були обов'язкові для низів. Тому

²⁴ Сталин И. Сочинения – Т.5. – С. 198.

існуюча під виглядом «диктатури пролетаріату» диктатура партії насправді була диктатурою партійних вождів. Таким же чином на принципі демократичного централізму будувалися всі без винятку організаційні структури радянського суспільства.

Отже, більшовиками була сформована така ієрархія влади: населення – ради та комуністична партія – центральний комітет (ЦК) – політичне бюро ЦК. В останньому поєднувалися дві найвищі владні функції – і радянська, і партійна. Політичний режим «демократичного централізму», створений більшовиками, уособлював де факто владу партійної олігархії. Однак після того, як в процесі внутрішньопартійної боротьби Сталін переміг конкурентів, було встановлено особисту диктатуру.

«Партійно-радянський тандем» був ефективно використаний більшовиками для зняття гостроти у сфері національних відносин. За формальним, «радянським», статусом, національним утворенням міг надаватися статус незалежних держав, однак за партійною лінією зберігалася підпорядкованість центру. Федеративний устрій більшовиками сприймався як проміжний, до того час, як партія не зможе забезпечити повної єдності та централізації. Відповідно, на початку 1920-х рр. Українська Соціалістична Радянська Республіка за частиною формальних ознак представляла собою незалежну державу. Тим самим начебто створювалися умови для вирішення і національних, і соціально-економічних проблем. Однак, як вже вище зазначалося, через контроль місцевих рад компартійними функціонерами українські землі де факто входили в унітарну державу з жорсткою централізацією влади. В міру повернення суспільства до мирного життя, партійці на місцях, безпосередньо знаючи очікування населення, виступали за розширення прав національних республік. І це йшло всупереч загальним настановам центрального партійного апарату на поступову автономізацію національних окраїн під егідою Росії. Й. Сталін зауважував у вересні 1922 р.: «За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені

були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання ЦК РКП як обман і лицемірність з боку Москви, ...молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік»²⁵.

Щоб зберегти єдність партії і зняти гостроту національного питання з порядку денного, В. Ленін запропонував створити федерацію другого порядку – СРСР. Формально, була задекларована (але в практичній площині так і не прописана) можливість вільного виходу національних республік з цього об'єднання. За новою моделлю гарантом функціонування СРСР мала бути не Росія, а компартія. Створення СРСР являло собою вимушений крок, спрямований на гармонізацію відносин між державою та суспільством заради наближення «світлого майбутнього».

Оскільки Україна мала другу за чисельність партійну організацію, то вона залишалася в фокусі постійної уваги союзного центру. Тут варто згадати й кампанію з українізації (коренізації), спрямованої на «укорінення» радянської влади за рахунок збільшення частки представників місцевих національностей органах державної влади та використання національних мов. Примітно, що Й. Сталін особисто втрутився у ситуацію з гальмуванням українізації – її прискорення стало одним з пріоритетних напрямів роботи призначеного у 1925 р. генеральним секретарем КП(б)У Л. Кагановича. З іншого боку, саме українські партійці перші зазнавали масових репресій – починаючи принаймні з 1933 р., услід за знищенням голодом опору селянства. Про розмах політичної боротьби за контроль над українським суспільством свідчив й масштаб репресій 1937 р. проти вищого партійного керівництва

²⁵ Известия ЦК КПСС. – 1989, №9. – С.199.

КП(б)У: з 62 членів ЦК 56 були репресовані, з 11 членів політбюро ЦК заарештовані 10. М.Хрущову, призначеному в 1938 р. виконуючим обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У, довелося заново вибудовувати вертикаль влади.

Друга світова війна стала періодом випробування для партійно-радянського апарату. І треба визнати, що установи, орієнтовані в мирний час на позаекономічний примус, не тільки відносно органічно адаптувалися в умовах війни, але й в обставинах відсутності внутрішнього опору і саботажу, як це було під час сталінського штурму, забезпечили мобілізацію людських ресурсів і переулаштування промисловості під зростаючі воєнні потреби. Втім, вказана ефективність стала пасткою для подальшої еволюції системи державних інституцій. Збереження їх мобілізаційного та квазі-мілітаристського характеру обґрунтовувалася неоднозначними, але оціненими як успішними результатами перших п'ятирічок, позитивним досвідом управління воєнного часу та відбудови економіки в перші роки по війні.

Під час Другої світової війни державний апарат УРСР зазнав суттєвих змін. З метою розширення впливу СРСР в Організації Об'єднаних Націй у 1944 р. була проведена конституційна реформа – радянським республікам формально дозволили розвивати прямі відносини з іноземними країнами та мати власні військові формування. Відповідно, з'явилися Народні комісаріати (згодом міністерства) оборони та закордонних справ УРСР. Це привело до того, що УРСР (разом з Білоруською РСР) стала одним із засновників ООН. Конституційна реформа мала й суспільний резонанс – зокрема, розширення прав союзних республік внесло певну дезорієнтацію серед повстанців на Західній Україні. Крім того, влада розраховувала на підвищення лояльності місцевого населення до Червоної армії та служби в ній²⁶. Безперечно, вказані державні інституції були автономними лише на папері, особливо, оборонне

²⁶ Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. – К., 2012 - С.430-431.

відомство (з 1946 – військове міністерство УРСР, ліквідовано 1977 р. в рамках конституційної реформи СРСР).

Зі смертю Сталіна державне управління швидко поверталося до демократичної за формою, але олігархічної за суттю політичної системи. Досить умовно можна казати про існування особистої диктатури М.Хрущова – вона функціонувала на інерції сталінської системи. Показово, що він не міг масштабно використовувати репресивний апарат ні проти суспільства, ні проти радянських і партійних функціонерів. Це привело до подальшого посилення ролі номенклатури і віддалення її від партійних низів – ознакою чого, зокрема, стали зміни до статуту КПРС щодо скасування альтернативних виборів до парткомів (на відміну від рад, вона тут зберігалася).

За М. Хрущова відбувалася трансформація природи самої влади. Оскільки з 1950-х рр. на порядок денний виходило питання науково-технічного розвитку, то державні інститути все більше набували технократичного характеру. Відповідно, визначення стратегії подальшого розвитку мали перейти від філософсько-ідеологічних постулатів окремих осіб – партійних бонз – до фахівців. У цьому плані саме хрущовська перехідна доба з його «суб’єктивізмом» і «волюнтаризмом» (які проявлялися у суперечливій та непослідовній соціальній і економічній політиці, що ігнорувала об’єктивні умови та наукові рекомендації), демонструвала актуальність передачі влади від «ідеологів» до «експертів».

На середній управлінській ланці це зрушення відбулося – безперечні технологічні успіхи СРСР 1960-х років рр. тому доказ. Однак в міру наближення до власного Олімпу все більшу роль продовжувала відігравати ідеологічна складова, яка виступала більше як інструмент внутрішньопартійної боротьби. Химерне поєднання комуністичної ідеократії з технократизмом призводило до бюрократизації управлінських рішень та відставання у науково-технічній конкуренції з провідними країнами, причому спочатку у сфері виробництва товарів широкого вжитку, а потім й у воєнно-промисловій сфері.

Варто відзначити, що за Л. Брежнєва змінився характер формування владної команди. По-перше, перевага у призначенні і відбор кадрів віддавалися не особам з лідерськими якостями, а виконавцям. Відповідно, останні в подальшому були зацікавлені лише в одному – якнайдовше залишити Брежнєва при владі. Примітною ознакою спаду внутрішньопартійної боротьби стало вперше у радянській історії суміщення посад реального та номінального керівника держави. У 1977 р., після 13 років перебування номінальним главою держави з посади голови Президії Верховної Ради СРСР був усунутий колишній голова Компартії України М. Підгорний – його заступив Л. Брежнєв.

По-друге, кадрові переміщення відбувалися не стільки з особистих уподобань генерального секретаря, а з врахуванням колективної думки та власних бажань вищих функціонерів. Тому розповсюджувалася практика утримування на почесних посадах літніх партійців, а тим, хто йшов на пенсію, зберігали пожиттєво високий рівень забезпечення. І ця система відтворювалася на республіканських і обласних рівнях. В результаті втрачалася політична динаміка – обмежувалася циркуляція еліт і гальмувався приплив нових ідей, вища верства все більше відривалася від реалій життя та суспільних очікувань.

По-третє, стиралися межі між партійним олігархатом та номенклатурою. Це відбувалося як через зрівнювання рівня споживання, так і через структурний перерозподіл влади. Було впроваджено систему, коли важливі рішення готувалися політбюро, секретаріатом, апаратом ЦК, але підтверджувалися на одноденних пленумах ЦК КПРС, які проводилися двічі на рік. Як наслідок зросла роль співробітників апарату, перших секретарів обкомів і ЦК республіканських парторганізацій. При цьому майже виключалося попереднє формування єдиної позиції серед учасників пленуму ЦК – вони діяли, виходячи з індивідуального розуміння ситуації і інтересів. З врахуванням вищезазначеного є закономірним, що Л. Брежнєв в управлінні

УРСР пріоритет надавав зміцненню позицій місцевої номенклатури, яка мала демонструвати йому безумовну лояльність.

На момент приходу до влади М. Горбачова СРСР здавався могутнім і непохитним. Однак пройшло декілька років і суспільство усвідомило, що це – колосс на глиняних ногах. Маючи потужні повноваження і налагоджену систему виконавців, новий генсек деякий час міг досить вільно впроваджувати свої ініціативи. Він зробив ставку на демократизацію середньої партійної ланки. Відповідно, січневий пленум 1987 р. важко, але прийняв рішення про обрання делегатів на партійні з'їзди і конференції за застосування альтернативних кандидатур та таємного голосування. Цей крок, викликаний бажанням Горбачова послабити позиції консерваторів, призвів до порушення жорсткої партійної ієрархії і фактично – до появи плюралізму думок, врешті решт – до появи опозиційних груп.

Конституційна реформа 1988 р. призвела до фундаментальної зміни природи влади в СРСР та її відносин із суспільством. Вона була покликана звільнити КПРС від адміністративних функцій, залишаючи за нею лише ідеологічну роль. У новій політичній системі повнота влади передавалася радам, в яких, на думку М. Горбачова, провідну роль мали відігравати члени компартії. Ще одним нововведенням стало впровадження прямих виборів депутатів (хоча й в урізаному вигляді – третина депутатів мала обиратися від офіційно зареєстрованих організацій). Виборці мали обрати депутатів на З'їзд, який у свою чергу обирав таємним голосуванням зі свого складу депутатів до Верховної Ради СРСР, яка мусіла діяти на постійній основі. Специфікою ситуації було те, що реформа зберігала владу у номенклатури та партійних бонз, але вперше в радянській історії робила їх реально залежними від вибору громадян. Крім того, структурний розрив рад і компартії робив тільки справою часу перетворення останньої на «першу серед рівних» і розбалансовував політичну систему СРСР, посилюючи відцентрові тенденції. У березні 1989 р. пройшли перші в історії СРСР демократичні вибори до рад.

В УРСР конституційна реформа 1988 р. мала свої відмінності. По-перше, замість З'їзду народних депутатів відразу призначалися прямі вибори до Верховної Ради. По-друге, всі депутати без виключення мали обиратися по округах. Хоч на березневих виборах 1990 р. Демократичний блок, який об'єднував національно-демократичні політичні сили, в цілому по республіці зазнав поразки – компартія контролювала ситуацію у всіх регіонах, крім західного, самий факт появи у парламенті депутатів з антикомуністичною ідеологією створював плацдарм для розгортання національного руху. Вже у липні 1990 р. услід за РСФСР та іншими радянськими республіками УРСР прийняла декларацію «Про державний суверенітет», а у серпні того ж року – закон «Про економічну самостійність». Процес державного будівництва продовжився й надалі, хоча йшов з оглядкою на подібні процеси в РСФСР - у липні 1991 р. була прийнято рішення про заснування поста Президента УРСР. Це був вагомий крок до наповнення декларації про суверенітет реальним змістом.

Союзний центр намагався загальмувати цей процес. Був розроблений новий Союзний договір, який викликав багато критики у Верховній Раді УРСР та дискусії серед громадськості. Як депутати, так і громадяни у більшості своїй не виступали проти підписання нової угоди як такої.

Провальний заколот ГКЧП, який продемонстрував, з одного боку, що ні армія, ні спецслужби, ні більшість суспільства не готові підтримувати консервативні сили, здетонував ситуацію навколо подальшої долі СРСР та Комуністичної партії. А з іншого боку, стало очевидним, що декларації про суверенітет нічим не захищені – Україна буде беззахисною перед черговою можливою зміною політичного режиму у Москві. Тому 24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла Акт незалежності України і призначила референдум на 1 грудня разом з президентськими виборами. Комуністична партія була заборонена, що суспільство сприйняло прихильно.

Український референдум став останнім цвяхом у труну СРСР. Вже через тиждень відбулися переговори лідерів Росії, України та Білорусі, які зафіксували припинення існування СРСР. Для цивілізованого розведення колишніх радянських республік було створено Співдружність незалежних держав. Україна вперше в своїй історії отримала змогу вільної розбудови національної держави.

Подальше розгортання державотворення відбувалося шляхом пошуків вирішення фундаментальної суперечності: як відновити дієздатність держави при одночасній демократизації соціальних відносин. Це передбачало проведення дерадянїзації держуправління, створення нової вертикалі влади, формування адекватного балансу між гілками влади.

У перші роки незалежності державотворення відбувалося методом спроб та помилок. Досить швидко була сформована загальна архітектура державного управління – реальним смислом наповненні такі інституції як посада Президента, Кабінет Міністрів, створена національна система управління силовими структурами, оптимізована судова система тощо. Були також зроблені перші кроки до введення державної символіки – затверджені кольори національного прапора та мелодія національного герба та введений малий герб. Примітно, що державні інституції, пов'язані з виконавчою владою, досить швидко змінювали символіку, тоді як у випадку місцевих рад та Верховної Ради цей процес затягнувся на десятиліття. Таким же чином на вулицях більшості населених пунктів залишалися радянська символіка та пам'ятники партійно-радянським діячам. Більше того, з огляду на погіршення соціально-економічного становища, зовнішні прояви державотворення та зміна державної символіки сприймалися значною частиною соціуму як ознака слабкості влади і як намагання уникнути або нездатність вирішувати актуальні проблеми.

Введення посади Президента України означало перерозподіл балансу влади: Л. Кравчук, після обрання на Президентом, залишив посаду голови

Верховної Ради, значення якої зменшувалося. Для суспільства Президент став уособленням нової незалежної держави та провідником реформ, одночасно на нього покладалася основна відповідальність за стан справ у країні. Натомість у законодавчому полі повноваження голови держави були не тільки обмежені парламентом, але й перетиналися з повноваженнями останнього. Більше того, Верховна Рада за інерцією радянського світосприйняття вважала себе провідною державною інституцією. Це обернулося наростанням суперечностей і двовладдям на центральному та регіональному рівнях. Структурну суперечність доповняла й ідеологічна: Верховна Рада залишалася «лівою», тоді як президентська гілка влади стала провідником компромісу між національно-демократичними силами та представниками колишньої номенклатури. Тим більше, що робота парламенту не «встигала» за стрімкими соціально-економічними змінами. У таких умовах Л. Кравчук ініціював створення Державної думи з прицілом на опанування частиною повноважень парламенту. Хоча ця установа так і не запрацювала, Верховна Рада змушена була піти на певні поступки. Зокрема, Кабмін був наділений правом видавати Декрети, які мали статус Закону України з метою більш оперативного реагування на соціально-економічні виклики.

Розуміння згубності двовладдя для країни привели до дострокових виборів 1994 г.: розчарування суспільства відобразилося в посиленні лівих сил (включаючи відновлену Компартію України) та в переобранні Президента. При цьому була зафіксована неадекватність виборчої системи новим суспільним умовам – після другого туру парламентських виборів (за мажоритарною системою) обраними вважалися лише 331 депутатів з необхідних 450. Тим самим демонструвалося, що суперечки в соціумі і незгода його з політикою ваді досягли того рівня, коли представницькі органи влади не можуть бути сформовані, не кажучи вже про ефективну роботу .

«Перевантаження» провідних владних інституцій не привело до значного прогресу у державотворенні. А конституційний процес 1994-1996 рр. показав, що суперечності тільки посилилися: лише загроза знову йти на вибори змусила можновладців до компромісу. Однак неоднозначності, закладені у Конституцію 1996 р., дозволи запустити процеси відновлення дієздатності державного управління, хоча вже не шляхом структурних перетворень, а через політичну боротьбу. Як результат, в Україні де-факто поступово сформувалася президентсько-парламентська республіка. Втім, боротьба за владу відклала питання реформування країни, яка сповзала у соціально-економічну кризу, і послаблювала державу і суспільство. У цілому, на середину 1990-х рр. у громадській думці сформувався негативний образ державних інституцій, як законодавчої, так і виконавчої гілок.

Особливо у цьому плані показова динаміка створення вертикалі влади. Управлінський апарат, що залишився у спадок від УРСР, не був пристосований до проведення самостійної політики. Центральним елементом нової української держави мав стати Кабінет Міністрів України, який у якості вищого органу виконавчої влади, був відповідальний перед Президентом, але підзвітний та підконтрольний парламенту. За такої структури та консервативно налаштованого парламенту дієвість Кабміну була низька. Про це свідчила, наприклад, ініціатива Л.Кравчука 1993 р. про створення уряду в уряді: сформувати всередині Кабміну надзвичайний комітет, який би оперативно реагував на соціально-економічні виклики (не знайшовши підтримки у прем'єр-міністра Л. Кучми відповідний указ був відкликаний).

В подальшому, в міру посилення президентської гілки влади і її впливу на Кабінет міністрів, дієздатність останнього збільшувалася. Однак спостерігався зворотній процес – надмірна залежність оберталася дублюванням деяких функцій урядом та адміністрацією президента, що знову ж вело не тільки до падіння ефективності державної політики, так і до посилення негативного ставлення населення.

На регіональному рівні українська держава зіткнулася з інерцією відцентрових процесів, властивих останнім рокам СРСР. Збереження радянської системи в умовах слабкості центральної влади тільки посилювало їх. Тому вже весною 1992 р. був введений інститут представників Президента, які очолили місцеві державні адміністрації. На той час повнота влади знаходилася у руках обласних рад – стихійно країна рухалася від унітарного до федеративного устрою, а у деяких регіонах реальною ставала загроза сепаратизму. І, безперечно, ця відображало позицію місцевого населення. Представники Президента мали слідкувати за тим, щоб рішення місцевих рад не вступали у суперечність з національними інтересами. При цьому рішення не відмінялися – їх дія призупинялася до відповідного судового рішення. Навколо цієї державної інституції розгорнулася політична боротьба у двох площинах. По-перше, це привело до ескалації проблеми «двовладдя» тільки вже на регіональному рівні. А по-друге, гілки влади у центрі боролися за підпорядкування представників. Зокрема, передати контроль над ними Кабінету міністрів пропонував прем'єр-міністр Л. Кучма. Верховна Рада проголосила голів обласних і районних рад найвищими посадовими особами у регіонах.

«Двовладдя» на регіональному рівні спостерігалось й після переобрання президента у 1994 р. Однак вирішення проблеми сепаратизму у Автономній республіці Крим, яке продемонструвала суспільству спроможність центральної влади контролювати ситуацію у регіонах, дещо зняла гостроту протистояння на місцях. Крім того, центр став практикувати утворення ситуативних союзів з місцевими елітами шляхом призначення на посади представників Президента голів місцевих рад. Це також сприяло гальмуванню відцентрової інерції. Відновити вертикаль влади остаточно вдалося у 1999 з впровадженням інституту місцевих державних адміністрацій у якості найвищих органів виконавчої гілки влади в регіонах.

Нова хвиля інтенсифікації державно-суспільного діалогу була пов'язана з результатами виборів парламентських 1998 р. і президентських 1999 р. До

парламенту, в якому хоча й домінували ліві, з'явилися потужна група депутатів, які представляли нові соціальні верстви – ті, що виникли у результаті ринкових перетворень пізнього СРСР та незалежної України. А переобрання на другий термін Л. Кучми обіцяло збереження політичної стабільності. У такій ситуації можновладці узяли курс на поступовий перехід до президентської республіки. Згідно з цим, Президент запропонував провести всеукраїнський референдум, який би зрушував баланс сил у бік президентської вертикалі.

Першим кроком на цьому шляху стала «оксамитова революція» у парламенті: було створено нову парламентську більшість, яка змінила ліве керівництво парламенту і призначила референдум, ініційований Л. Кучмою. Звернемо увагу, що соціум не виступив на захист парламентських лівих сил.

Щодо референдуму, то з первісно висунутих шести питань два (про недовіру Верховній Раді та необхідність прийняття Конституції на референдумі) були зняті (формально, за рішенням Конституційного суду). Результати референдуму були позитивні для влади – на всі питання були отримані схильні відповіді, втім, звертає на себе увагу, низький рівень явки населення: офіційно він склав понад 54% і були підстави вважати, що цей показник був завищений. Так чи інакше, президент отримав «зелене світло» для створення двопалатного парламенту та для посилення свого впливу на законодавчу гілку через розширення повноважень розпускати Верховну Раду. Однак ці ідеї так і не були імplementовані. Політичні скандали, які регулярно спалахували навколо особи Президента, показали, що частина української політичної еліти, яка була занепокоєна перспективами формування президентської республіки, мали значну підтримку серед населення.

Як результат, Президент був змушений вдатися до кардинальної зміни вектору державного будівництва – на порядок денний була винесена політична реформа, яка вела до створення парламентсько-президентської республіки. Для її еволюційного впровадження також не було внутрішньо-елітарного консенсусу і суспільної підтримки (зокрема, широкого вжитку

набуло уявлення, що політреформа спрямована на послаблення наступного Президента): відповідний законопроект був провалений у Верховній Раді – кожна з провідних політичних сил сподівалась на перемогу на президентських виборах 2004 р. і бажала узяти «усе». Така настанова привела вітчизняну політичну систему та державне управління на межу дестабілізації, а суспільство – на межу розколу. Ціною збереження суспільного миру стало впровадження політичної реформи, як була недоопрацьованою.

Україна ставала (у повній мірі з виборів 2006 р.) парламентсько-президентською республікою. Ключовою ланкою став Кабінет міністрів, який мав формуватися парламентською більшістю. Закономірно, 2006-2009 рр. стали періодом розбалансування у роботі органів державної влади. За деякими напрямками відбулося відкочування до стану 1995 р. – особливу проблему становили структурні конфлікти між президентом та прем'єр-міністром, які посилювалися й особистим протистоянням. Високий рівень конфліктності та недовіри унеможливив доопрацювання Конституції та вдосконалення системи органів державної влади. А намагання створити конституційну більшість у Верховній Раді підштовхнуло Президента до її розпуску і призначення дострокових виборів у 2007 р. У 2008 р. ситуація повторилася, тільки на цей раз мова йшла про можливість створення широкої коаліції у парламенті. Втім, видані В. Ющенком декілька указів про розпуск Ради, негативно сприйняті суспільством, були демонстративно проігноровані і парламентом, і Кабінетом міністрів, що засвідчило системну кризу держави.

З 2010 р. починається новий цикл консолідації державної влади, настоєжено сприйнятий значною частиною суспільства. Одним з першим кроків на цьому шляху стало скасування політичної реформи 2004 р. В подальшому була проведена оптимізація центральних органів державного управління. Водночас, були здійсненні заходи з дерегуляції господарської діяльності. Однак значного ефекту вони не мали через вкоріненість в державному апараті корупції.

Говорячи про перспективи, відзначимо, що сприйняття й оцінка суспільства процесів концентрації влади буде залежати від того, наскільки державі вдасться продемонструвати, що це не є самоціллю. Адже саме тому у 2000 р. провалилася спроба сконцентрувати владу Л. Кучмою. Магістральним напрямом подальшого державотворчого процесу має стати підвищення якості надання державних послуг населенню (і впровадження відповідної ідеології у практику щоденної роботи державних інституцій). Адже для громадян не важливо, яка політична система – президентська, президентсько-парламентська, парламентсько-президентська, - головна, як вона справляється з покладеними на неї суспільством завдання і відповідає на виклики сучасності.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА

Внутрішня політика держави та інших політичних акторів в історії України більш-менш достовірно простежується з IX-X ст., коли джерельна база дозволяє здійснювати науковцям аналіз цього явища. Формування держави з центром у Києві обумовлювало здійснення нею надалі функції регулювання суспільного життя на підвладній території, що й визначало характер взаємовідносин влада-суспільство. Проте варто уточнити деякі аспекти функціонування політичної сфери домодерних суспільств.

Політична діяльність за часів Середньовіччя регулювалася традиційними нормами суспільства, які могли вбачати політичну функцію лише за деякими суспільними категоріями чи верствами, особами певного соціального статусу. Широкі маси населення та більшість позадержавних інститутів, які ми могли б інтерпретувати як «громадянське суспільство», не вважалися суб'єктом політичної діяльності. Їхньою функцією була лояльність до легітимної влади та підтримка її існування та функціонування. Масштабніша або ж якась самостійна участь ширших (чи нижчих) соціальних верств могла виникати за екстраординарних умов, коли попередній політичний порядок було дестабілізовано, і узвичаєна форма стабілізації або відтворення влади не діяла. По завершенні екстраординарної ситуації політичний процес повертався до звичних традиційних форм.

Сучасні загальнодемократичні імперативи, сформульовані за доби Просвітництва, спиралися на раціональний аналіз функціонування механізмів влади. Ключовим елементом таких міркувань було нове розуміння природи та походження державної влади, опертої на поняття «суверенітету» як вищої нероздільної влади та «суверену» – носія та джерела суверенітету. Зміна політичного світогляду при переході від Середньовіччя до Нового часу

пов'язувалася зі зміною тлумачення джерел політичної влади, що змінювало й інтерпретацією необхідних умов її суспільної легітимності.

У XV-XVI ст. формулюється концепція монархічного та державного суверенітету (зокрема Ж.Боденом), властива етапу формування централізованих бюрократичних монархій, на територіальному ґрунті яких надалі формуються в різний спосіб національні держави. Елементом концепції монархічного суверенітету стало уявлення про договірний характер влади, втілений вже не лише у династично-легітимістських принципах, але у різних теоріях «суспільного договору». Уявлення про «договір», «угоду» обумовлювали необхідність акту делегування влади від ширших верств (народу, спільноти) в руки суверена-монарха. Функцією останнього стає зовнішній захист та регулювання відносин в межах цієї спільноти. Питанням для полеміки лишалася необхідність формально-юридичного підтвердження цієї «вихідної угоди», яка «могла відбутися» в історично віддалені часи або ж взагалі лише теоретично допускалася як певний символічний процес, розтягнутий в часі.

Але вже навіть таке уявлення передбачало наявність в інституті монархії та маси підданих комплексу взаємних прав та обов'язків. Дотримання норм цього комплексу робило владу легітимною, повноважною, порушення ж надавало суспільству законний привід для опору. Найбільшої виразності така модель відносин влада-суспільство набула на заході Європи в Англії XVI ст., а на сході - у Речі Посполитій того ж часу, і пов'язана з формуваннями інститутів конституційної монархії. Проте за такого роду порівняннях необхідно враховувати особливості соціальної структури суспільств, оскільки далеко не вся маса підданих держави мала той соціальний і правовий статус, який би дозволяв висловлювати свою думку з приводу політичного ладу. Ми можемо говорити про «політичну націю», «політичний народ» або «політичний клас» - соціальну верству, привілеєм якої є співучасть у політичному процесі з правом або делегування влади, або навіть прийняття

політичних рішень. В Англії такою верствою були статечні землевласники, яким майновий ценз дозволяв обирати членів палати громад парламенту; в Речі Посполитій – шляхта, соціальний статус якої дозволяв обирати членів регіональних соймиків та посольської ізби Сейму. Інші, майново або статусно нижчі категорії населення таких політичних прав не мали, а деякі (кріпосне селянство на сході Європи) могли бути суттєво обмежені навіть в особистих правах.

Причиною такої сегментації співучасті у політичному процесі була спадщина середньовічної станово-корпоративної структури суспільства, яка наділяла стани різним правовим статусом та різним обсягом можливої участі у політичному процесі або суспільному представництві. Різний статус та міру участі могли мати не лише індивіди й суспільні категорії, але й території, регіони, землі, які також малу свою ієрархію і принципи підпорядкування.

З кінця XVI – у XVIII ст. уявлення про функціонування державної влади дозволили виокремити її гілки (законодавчу, виконавчу та судову) та розширити тлумачення поняття «суверен» до усієї маси підданих/громадян (народу), зокрема в теорії «народного суверенітету» Ж.Ж.Руссо. Саме такі уявлення стали світоглядним підґрунтям процесу політичної та правової демократизації, політичної емансипації, який у кожній країні мав свої особливості і розтягнувся (залежно від країни) до нашого часу.

Відповідно в історії України ми можемо спостерігати характеристики і явища політичного процесу, які не можуть інтерпретуватися однозначно в межах сучасних уявлень і цінностей. Вони керувалися власною внутрішньою логікою, світоглядом та правосвідомістю українського суспільства відповідних періодів. Отже, система «самооцінки» якості відносин держава-суспільство протягом історичного часу спиралася саме на історично обумовлені критерії і стандарти легітимності.

За часів існування Київської Русі сфера політики лишалася прерогативою князівського роду Рюриковичів, що втілювало в собі суспільно схвалений

природний стан речей. «Соціальна політика» князів не передбачала необхідності винайдення чи впровадження механізмів навіть дорадчої участі підданих у політичних процесах. Політика здійснювалася князями безпосередньо на рівні особистих рішень і втілювалася через інститути адміністрації, війська, судочинства. Процедура прийняття рішень та інструменти їх здійснення у «міжкнязівській політиці» були такими саме.

Епізоди активнішої участі суспільства у житті держави можуть відноситися лише до екстраординарних випадків кризи влади за умов зовнішньої військової загрози (виступ киян у 1068 році після поразки війська Ярославичів на р.Альті), або ж в разі суцільного несприйняття кандидатури нового князя, що відбулося у Києві 1113 р. Але метою київського віче у 1113 р. було не впровадити нові норми, а запросити того князя (Володимира Мономаха), який міг би підтримувати діяльність влади та суспільний консенсус на рівні усталених норм. Наявність легітимного князя автоматично позбавляла суспільство необхідності брати участь у політиці, тому й відповідних постійних інститутів для цього у нього не було створено.

Втім, варто зазначити, що не можна звести стосунки князів та суспільства до однієї схеми, оскільки політичний процес у кожному князівстві мав свої особливості. Наприклад, у Галичі близькість Угорщини дозволяла місцевій боярській еліті маневрувати в своїх симпатіях між Рюриковичами та Арпадами, що робило опанування галицького столу вельми проблемним процесом для перших. Постійна боротьба князів за Київ також об'єктивно посилювала місцеву верхівку, надаючи їй більше можливостей політичного маневру, - але останній не відбувався в рамках якоїсь інституціоналізованої схеми²⁷.

За литовських часів вся владна діяльність, політика у найширшому сенсі на українських землях, так само за Київської Русі лишалася прерогативою князів – тепер вже переважно з роду Гедиміновичів. Вони правили «з Божої

²⁷ Див.: Толочко О. Вказ. праця. – С.40-49.

ласки». В останній третині XIV ст. саме вони представляли на локальному рівні владу литовського «господаря», виступаючи як його васали²⁸. Обов'язки князів включали «послушество» володарю Литви, сплату йому щорічної данини та, за необхідності, надання військової допомоги; в усьому іншому володіння удільних князів залишалися практично автономними частинами Литовської держави. Гедиміновичі не тільки чинили «суд і розправу» на ввірених їм теренах, а й подеколи карбували власну монету. Варто також зауважити, що на відміну від давньоруських часів, коли терени держави розглядались лише як родова власність Рюриковичів, у литовську добу до влади були допущені не тільки представники Гедимінової династії, а й члени інших литовських і руських княжих родів. Але це могли бути лише князі. Вони володіли своїми уділами «з руки» великого князя литовського. Відповідно, будь-яке його пожалування було, власне, наданням «до воли господарской»; тож переміщення князів з уділу на уділ, залежно від змін зовнішньо- й внутрішньополітичної кон'юнктури, були типовим явищем на початку литовської доби. У своїй діяльності удільні князі спирались на вузьке коло наближених осіб, які складали більш-менш формалізовану «раду»; про неї згадує, зокрема, грамота князя Олелька митрополиту Ісидору (1441 р.), що в ній «государь отчич киевский» виступає разом «с всею полною своєю радою»²⁹. Функції цього органу не були суто дорадчими: скажімо, члени ради могли виступати посланцями або виконавцями доручень князя.

Основним рубежем у політичному розвитку ВКЛ стала Кревська унія, укладена у 1385 р. великим князем Ягайлом. Унія передбачала окатоличення Литви та її інкорпорацію до складу Польської держави. Ягайло, ставши польським королем, доклав чимало усиль, аби, згідно з угодою, «навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської». Та, попри це, Литовська держава зберегла свою політичну окремішність.

²⁸ Докладніше див.: Русіна О. Вказ. праця. – С.50-60.

²⁹ Цит. за: Русіна О. Вказ. праця. С. 63.

Основним наслідком унії стала переорієнтація Литви на політико-правові та соціальні стандарти Польщі.

У дослідженнях по-різному оцінюється це явище. Основним негативним наслідком вважається посилення впливу католицької церкви у до того більш залежному від православних традицій суспільства ВКЛ. Це, безперечно, потенційно обмежувало соціальну мобільність православно-руського населення, але у XV ст. це ще не мало визначального впливу на соціальний статус особи. Католицизм могло бути додатковим чинником кар'єри високого урядовця, проте на загальне становище елітних верств (єдине, на якому взагалі могли позначитися такі процеси) це не мало визначального впливу. З іншого боку, польське суспільство та устрій польської держави були суттєво ближчими до соціально-політичних стандартів західноєвропейського феодалізму. Останній же передбачав більш чітко розгалужену станово-корпоративну структуру суспільства з відмінностями статусів та дотичних правових норм. І якщо до того часу різні соціальні категорії литовсько-руського суспільства перебували у менш структурованому та сегментованому правовому та політичному просторі, то тепер чіткіше виокремлення станів вело до формування елементів станово-корпоративної свідомості. Останнє могло мати й політичні наслідки, оскільки індивід потрапляв під захист своєї корпорації, інтересом якої було дотримання набутих елементів правової автономії та самоврядності (наприклад для міщан на магдебурзькому праві) у випадках колізій та конфліктів.

Протягом XV-XVI ст. Польща й Литва існували, як правило, у режимі персональної унії, коли великий князь литовський був одночасно й польським королем. Внутрішньополітичні конфлікти, які мали місце на землях Литовської Русі, були переважно конфліктами в середовищі знаті, і лише регіональне розташування політичних угруповань могло надавати їм «національного» чи «релігійного» забарвлення. То й же князь Свидригайло, який часто уявляється «захисником прав православних» сам лишився

католиком. Представники одного й того ж князівського роду Гедиміновичів та споріднених з ними, що виступали репрезентантами певних регіональних інтересів, не прагнули заперечувати загальні норми устрою держави: предметом суперечок лишався розподіл владних ресурсів в рамках існуючої системи.

Спроби централізації адміністративно-територіального устрою (зокрема скасування удільних князівств) у XV ст. видаються швидше за все непослідовними кроками, спрямованими більше на налагодження чіткіших статусних відносин у середовищі еліти, а не на скорочення прав місцевих територіальних спільнот (земель). Удільність була не стільки інструментом місцевої регіональної «участі у владі», скільки приватним владним інститутом окремого князя. Тому після скасування уділу спільнота отримувала врешті компенсацію у вигляді земельних привілеїв. Навіть у XVI ст. провідним принципом державного устрою ВКЛ залишався територіально-федеративний.

У джерелах XV - першої половини XVI ст. немає вказівок на цілеспрямовані заходи влади з дискримінації якихось категорій населення відповідно до етнічної чи конфесійної приналежності. Виключенням є норми щодо католицького сповідання вищих урядовців, які не впливали на становище інших верств населення. Якщо говорити про соціальні конфлікти, то вони розв'язувалися переважно за традиційною правовою процедурою. Історія Литовської доби не містить фактів потужних соціальних конфліктів або народних повстань. Це говорить про суспільний консенсус щодо існуючих норм, практики врегулювання конфліктів та легітимності влади.

Політичні аспекти відносин держави і суспільства за наступного історичного періоду - в Речі Посполитій (з 1569) обумовлювались соціальним характером політичного режиму. Він характеризувався наявністю по суті одної провідної (привілейованої) верстви – шляхти, інтереси якої і були впроваджені в основу конституційного устрою держави. Тому політика лишалася прерогативою шляхти, передовсім магнатів, які могли виступати

ватажками політичних угруповань та фракцій у сеймі. З огляду на концентрацію з початку XVII ст. величезних матеріальних та владних ресурсів в руках магнатів, політична рівність усієї шляхти лишилася де-юре, проте з умов вихідної обмеженості повноважень виборного монарха сеймом, Річ Посполита де-факто поступово перетворювалась на олігархічний режим. Процедура та норми шляхетської демократії підтримувались, але в деяких регіонах повновладдя магнатів сягало небачених масштабів «держави в державі» з відповідними ресурсами «неформального впливу» на політичний процес.

Проте спочатку охарактеризуємо політичні прерогативи шляхти – «політичного народу» Речі Посполитої На рубежі XVI-XVII ст. в основному завершилось правове оформлення особливого соціального і політичного статусу шляхтича, його фактично монопольного права па землеволодіння й участь в урядово-адміністративному і законодавчому життя держави. Унікальність цього статусу реалізовувалась у цілому ряді проявів. Зокрема, держава визнавала представника шляхетського стану безумовно вищим за міщанина чи селянина. Шляхетське слово прирівнювалось до статусу юридичного доказу. Шляхтич користувався правом суду і необмеженого владарювання підданими, у той час як його самого могли судити лише спеціальні станові суди. Він не міг бути ні ув'язнений, ні покараний без суду і слідства, а під час слідства не підлягав «пробі» (катуванню). За поранення чи вбивство шляхтича покарання передбачалось набагато суворіше, ніж за аналогічне насильство над представниками інших станів.

Шляхтич мав змогу реалізовувати свої політичні права через участь у повітових сеймиках, обиранні послом на вальним сейм чи судовий Трибунал, посіданні судових і земських урядів у власному повіті, а також винятковим правом на обіймання усіх державних посад, підпорядкованих центральному уряду. У сфері поземельних відносин лише шляхтич володів правом успадкування та необмеженого розпорядження землею. Його масток

звільнювався від військових постоїв і будь-яких повинностей і податків, окрім загальнодержавного грошового побору, сплачуваного від кількості підданих³⁰.

Принципова засада суспільного життя Корони Польської вимагала визнання рівності всього шляхетського загалу, без поділу її на вищу та нижчу. Гарантії рівності шляхта виборола в процесі розвитку екекуційного руху 1540-60-х рр. Відповідно, у республіці, на відміну від багатьох тогочасних європейських монархій, не існувало княжих титулів, які б цю рівність порушували. Під час інкорпорації українських земель і ухвалення постанов Люблінської унії 1569 р. «княжатам» було гарантовано застереження особливого соціального статусу. Взагалі, учені звертають увагу на той факт, що екекуційний рух, за великим рахунком, не зачепив теренів України. На відміну від коронних земель, де шляхта отримала повновладдя, на українських теренах провідні позиції зберегла за собою князівська верства. Єдина зміна в цій царині, до якої спричинили постанови Люблінського сейму, полягала в тому, що до загалу власних князів з часом долучились магнати з коронних земель, які дуже швидко перейняли досвід всевладдя князівської верстви. Але це не поліпшило ситуацію, а, навпаки, ще більше загострило конфліктні вузли, які вдалося розв'язати лише в ході війни під керівництвом Богдана Хмельницького в середині XVII ст., зрозуміло, - в найрадикальніший силовий спосіб. А якби екекуційні ініціативи коронної шляхти були реалізовані в Україні, хтозна, чи були б такими тяжкими способи виборювання своїх прав козацтвом і дрібною шляхтою в наступні роки і десятиліття.

Вдовольнившись із закріплених у Люблінських постановах нормах, що консервували їхнє виняткове становище, в поунійні часи князі нехтували сеймовими баталіями, зневажаючи саму постановку питання про рівність шляхетського загалу. Натомість вони досягали максимальної концентрації влади у східних воєводствах Речі Посполитої через обіймання посад воєвод і

³⁰ Горобець В. Вказ. праця. – С.85-96.

каштелянів. Перебування на них гарантувало князям місця в сенаті. Водночас утримання влади на місцях, надлишок земель і маєтностей, які можна надати на ленному праві дрібній і середній шляхті, дозволяло сформувати розгалужену мережу шляхетської клієнтели. Через протегованих ними клієнтів магнати отримували змогу впливати й на перебіг місцевого сеймикування та ухвали вального сейму.

Закріплене Другим Литовським статутом (1566) право відчуження боярами-шляхтою своїх маєтностей зробило їх ласим шматком для матеріально і владно всесильних магнатів. Інколи сторони доходили згоди полюбовно, інколи бідний шляхтич був змушений поступитися тиску з боку князя чи його запопадливих клієнтів. Економічна спроможність та владна всесильність дозволяла магнатам насильно оволодівати землями, що перебували у користуванні вільних селян чи міщан або ж були власністю рицарів-бояр, які не зуміли належним правовим способом підтвердити право власності.

На Лівобережній Україні наприкінці XVI ст. у результаті різноманітних майнових операцій постає «удільне Задніпровське князівство» Вишневецьких з центром у Лубнах. Уже з початком 161 ст. в Україні вирости хоч трохи й менші, все ж вражаюче великі латифундії Корецьких, Збарзьких, Ружинських. Поруч з маєтностями своїх, руських, князів постали магнатські володіння можновладців, прийшлих з коронних земель - Лєщинських, Фірлеїв, Потоцьких, Остророгів, Конєцпольських, Замойських, Любомирських, Лєщів.

Велетенські земельні обшири лише номінально підлягали державному контролю. Це були своєрідні квазідержави, де дієюю була лише влада магната, оточеного власною адміністрацією, військами, фіскалами, потужними зв'язками при королівському дворі і сенаті, можливостями впливати на ухвали сейму тощо. На службі в магната перебувала значна кількість персоналу, необхідного для адміністрування маєтностей, їх охорони

та забезпечення ефективної життєдіяльності. Слуги рекрутувались винятково з середовища шляхти і виконували важливі адміністративні функції з нагляду за функціонуванням господарських структур, збиранням і використанням прибутків тощо. За свою службу челядь шляхетська отримувала регулярну платню, а також різноманітні подарунки і премії від господаря. Чисельність клієнти виступала однією з ознак впливовості магнатського роду.

Тим часом на Київщині ще з великокнязівських часів мешкало немало військових (кінних) слуг, які юридично і економічно були прив'язані до замків - за несення військової служби при замку вони користувалися всіма прерогативами військового (рицарського) права, але не мали особистого шляхетства. Найнижчу соціальну страту провідної верстви складала так звані панцирні бояри - та частина військових слуг, яка перебувала на службі не великого князя, згодом короля, а у підданстві панів. Землеволодіння військових слуг могло носити як бенефеціальний (пожиттєвий), так і ленний (спадковий) характер. Проте ця обставина суттєво не впливала на статус власника. Залежний зем'янин був позбавлений права політичного голосу, а розриваючи васальний зв'язок, втрачав землю, що його годувала. І вже зовсім на рівні напівтяглого населення, що несло повинності з обслуговування фортечних замків й укріплень, забезпечення поштового зв'язку, супроводу й охорони послів і гінців тощо, перебували так звані путні, ясачні, посольські слуги, яких узагальнено називали путними боярами.

У надзвичайно важливу соціальну та політичну проблему Речі Посполитої вилилось питання існування на її південно-східних окраїнах великої соціальної маси, об'єднаної терміном «козацтво». Сформована з груп і верств, які не «вписались» в існуючу модель соціальної взаємодії Речі Посполитої завдяки своєму розташуванню на прикордонні та завдяки своїй унікальній ролі в обороні краю від набігів зі Степу, козацька спільнота швидко перетворилася на потужну військову силу, в послугах якої вкрай була зацікавлена королівська влада. Утім, бажаючи користуватися військовими

послугами козацтва у своїх інтересах, Річ Посполита не мала в достатній мірі політичної волі, аби визнати за козацтвом соціополітичні права, на які воно претендувало: особисту свободу, власний суд, право власності й звільнення від сплати податків, а тим паче домогтися впровадження цих прав у політичну практику. Вибухонебезпечність невизначеності козацького статусу особливо виразно проявилася від часів господарської колонізації Придніпров'я, коли спочатку українські, а по тому й польські магнати почали активно розбудовувати свої квазідержави на теренах, які історично належали козакам, але на які з огляду на існуючі в Речі Посполитій закони і норми вони не мали прав.

Ця ситуація спричинила низку козацьких повстань (1591-1593, 1594-1597, 1625, 1630, 1635, 1637), вони стали показниками накопичення соціально-політичних протиріч на українських землях, які не могли знайти політичного рішення. Додатковим приводом для конфліктів стала релігійна ситуація у Речі Посполитій після 1596 р. – Берестейської церковної унії, яка поставила поза законом православну церкву. Норми релігійної толеранції попереднього часу були відкинуті, що змусило православно-українське населення, зокрема міщанство і козацтво у діалозі з місцевою та верховною владою ставити вимоги захисту своїх релігійних прав. Антиправославний курс тривав до 1632 р., коли церковна православна ієрархія була врешті знову визнана легітимною. Проте відносини між католиками та православними набули за цей час вельми конфліктного характеру, зробивши права православ'я одним з невід'ємних елементів політичної риторики, а релігійні суперечки елементом міжетнічного соціального конфлікту, більш помітно виокремлюючи католицьку (польську) владу та православне (українське) населення. Етноконфесійний чинник став потужним політичним інструментом, що позначилося на подальшій історії України, оскільки він втілював у собі тодішні форми втілення чинника «національного».

Втіленням політичної самоорганізації українського суспільства у XVII ст. стало утворення козацької державності. Втім, підпорядкування населення в межах козацького Гетьманату (Війська Запорозького), що постав внаслідок повстання під проводом Б.Хмельницького, власне козацькій владі було не надто тривалим. Починаючи з 1654 р., а певніше з кінця 1650-х рр. Українська козацька держава перебувала у все більшій залежності від Московської держави, яка й виступає регулятором того вектору суспільно-політичного розвитку, у якому рухався Гетьманат. Зникнення кріпацтва та перетворення частини приватних форм експлуатації населення у виконання фіксованих обов'язків перед державою, зникнення приватних латифундій, розвиток форм станового самоврядування, різні прояви представництва станів у демократичних процедурах – усе це робило Гетьманат політичним утворенням зі значним обсягом прав і вольностей мешканців. Звісно, що «політичним народом» було козацтво, володіючи правом участі в обранні та здійсненні влади, але розмитість приналежності до козацтва і численні конфлікти залучали до політики різні категорії населення. Устрій станової представницької демократії на кшталт Сейму не був запроваджений на території Війська Запорозького, але чимало з традицій вольностей і свобод часів Речі Посполитої збереглося, значно розширивши свій соціальний контекст. Етапом усвідомлення необхідності певного акту конституційного характеру стала Конституція П.Орлика 1710. Вона хоч врешті і не стала чинним в Україні документом, але чітко окреслила правові та політичні орієнтації старшинської еліти³¹.

Найголовніша з точки зору подальших подій тенденція розвитку політичної системи Гетьманату в останній третині XVII-XVIII ст. була обумовлена його підпаданням під протекцію російських монархів, що з плином часу набувала усе більш жорсткого характеру. Так, якщо в середині століття, згідно умов Березневих статей Богдана Хмельницького 1654 р.,

³¹ Горобець В. Вказ. праця. – С.120-125.

Військо Запорозьке користувалась правами політичної автономії, то, починаючи з кінця 1650-х рр. російська влада чинила тиск з метою нівелювання автономних прав Гетьманату, аж до отримання Москвою можливості впливати на перебіг політичного життя в Україні, впровадження в її політичну систему власних владних інститутів. Найбільший успіх російської влади був здобутий у 1665 р., коли вдалося накинути гетьману Івану Брюховецькому інкорпораційні за своєю суттю Московські статті. За ними автономні права зберігалися лише для козацького стану. Проте суспільний виступ проти Брюховецького змусив царський уряд повернутися до адміністративної автономії Війська Запорозького (1669, Глухівські статті).

Цей статус підтверджувався до часів Петра I, коли активізація зовнішньої експансії змусила російську адміністрацію перейти до внутрішніх реформ, зокрема уніфікації адміністративного устрою. Перехід Івана Мазепи на бік Швеції надав привід Петру I зневажити попередні угоди та традиції відносин. При обранні на гетьманство Івана Скоропадського в 1708 р. Петро I продемонстрував повну зневагу до принципу вільної гетьманської елекції, категорично відхиливши кандидатуру неугодного йому претендента Павла Полуботка, та відмовивши українській стороні в правовому закріпленні гарантій непорушності української автономії в новому українсько-російському договорі. А відразу після перемоги під Полтавою (1709), російська влада почала реалізацію курсу, спрямованого не лише на встановлення дієвого і ефективного контролю за внутрішніми справами Гетьманату, а й реформування базових засад його політичної системи.

Початок цьому було покладено імплантацією до політичної системи Гетьманату інституту царських резидентів. Останні були покликані забезпечити утвердження ефективного контролю за політичною діяльністю гетьманського проводу, а крім того розпочати процес формування питомо російського владного центру в Україні, який би конкурував з гетьманською владою. Слідом за цим розпочався процес нищення існуючих традицій у сфері

кадрового забезпечення функціонування місцевого самоврядування. Принцип виборності місцевих урядників, який перед тим зазнавав порушень з боку гетьманської влади, починаючи з 1708-1709 рр., став активно піддаватись діями російської влади, зацікавленої у формуванні цілком лояльного російському царю старшинського корпусу. Крім того, що уряд Петра I порушував на свій розсуд процедуру заміщення старшинських вакансій, він започаткував процес зведення на уряди іноземних шляхтичів, котрим були абсолютно чужими українські традиції врядування. Остання обставина відіграла свою роль у процесі подальшої уніфікації державних порядків Гетьманату до загальноімперських зразків.

Тим часом із запровадженням в Україні в 1722 р. російської владної інституції - Малоросійської колегії - розпочався завершальний етап нівелювання самотніх рис політичної системи Гетьманату, уніфікації до загальноімперських зразків норм організації державного життя, функціонування діловодства, впровадження у правове поле російських юридичних кодексів, мобілізації матеріальних ресурсів краю на загальноімперські потреби тощо. Російська влада вчинила спробу де-факто ліквідувати інститути гетьманства і генеральної старшини, підмінив формально виборну полкову адміністрацію призначеними з центру російськими офіцерами, аби змінити судову і фінансові системи.

Зовнішньополітичні загрози, а також внутрішнє перенапруження держави в роки правління царя-реформатора обумовило певну лібералізацію внутрішньої політики Російської імперії, в контексті якої були на певний час згорнуті й інкорпораційні реформи в Україні 1720-х років. У часи гетьманування Данила Апостола (1727-1734) і Кирила Розумовського (1750-1764) було навіть вчинено спроби реанімувати самотні риси політичною устрою, витвореного в добу визвольних змагань середини XVII ст., відновити в повному обсязі автономні права Гетьманату та модернізувати його устрій у відповідності з велінням часу, але за умови збереження йому притаманного

самобутнього політичного колориту. Утім, логіка розвитку політичної системи Російської імперії не залишала перспектив для реалізації цих починань. Започатковані в роки царювання Петра I уніфікаційні й інкорпораційні процеси щодо України виявились незворотними, що переконливо продемонстрували заходи, розпочаті урядом Катерини II в 1764 р.: ліквідацію в Україні інституту гетьманства, діяльність другої Малоросійської колегії, яка протягом майже двох десятиліть здійснила процес уніфікації устрою Лівобережної України до загальноімперських стандартів.

Національне питання в імперії загострилося за часів Олександра II. Хоча він не раз заявляв, що любить усіх підданих однаково, але то була риторична неправда. Модернізація імперії, за його баченням, передбачала зупинення шляхом заборон проявів національної ідентичності через русифікацію неросійського населення. Він виявився нечутливим до прагнень інтелектуалів творити українську мову, спираючись на народну говірку. Ті ж сподівалися таким чином зробити доступнішою освіту для найширшої людності та зберегти її окремішність. Внаслідок Валуєвського розпорядження 1863 р. та Емського указу 1876 р. почала створюватися атмосфера недовіри між українським інтелектуальним середовищем і верховною владою, на що першими звернули увагу генерал-губернатори. Представникам верховної влади на місцях було важко управляти, не маючи підтримки значної частини еліти, тієї, яка була законослухняною і не вдавалася до радикалізму. О. Дондуков-Корсаков був переконаний, що указ виявився надто суворим, до того ж прийнятий без погодження з місцевою владою, він лише провокував роздратування серед інтелігенції й відштовхував тих українців, хто був справжнім прибічником єдності з Росією. М. Чертков йшов далі й пропонував поставити українську літературу в однакові цензурні умови з російською. На Чертковську позицію неабиякий вплив мав І. Рудченко, який, служачи у канцелярії генерал-губернатора, використав свою близькість до цього високого сановника, щоб довести що Емський указ 1876 р. шкідливий не

лише для українства, а найперше - для російської влади, оскільки через нього вона втрачає авторитет серед лояльних підданих. Він підготував текст урядового звернення про можливість відміни Емського указу, відомий як меморандум Черткова-Рудченка. Згідно з його доповідною запискою «Виновато ли малорусское слово (по поводу 1876 г., воспрещавшего печатание по-малорусски книг)», М. Чертков переконав уряд дещо обмежити чинність указу про заборону друкувати літературу українською мовою. Ініційоване генерал-губернаторами та підтримане кн. П. Вяземським, який хоча й обіймав високу посаду в Головному управлінні у справах друку, проте залишався діючим літератором, українське питання знову було винесене для обговорення на урядовій нараді.

Міркування генерал-губернаторів здалися Олександрові II слушними, однак не призвели до радикального перегляду заборони. Їхня позиція вплинула на скликання Особливої наради у Петербурзі. Вона справді, дещо її пом'якшила, дозволивши друкувати словники загальноросійським правописом, а місцевій владі було дано право дозволяти постановку малоросійських п'єс і вистав. Через три роки останнє рішення було доповнене розпорядженням, щоб у репертуарі українських театральних труп були й російськомовні спектаклі. Проте вже через кілька років, 1892 р., заборонено було перекладати з російської на українську мову, а 1895 р. - видавати дитячі книжки³².

Щодо польського етносу, то для Олександра II був характерним на початку царювання пошук порозуміння з ним. Для цього кращих його представників імператор запросив до співпраці у реформуванні державного управління. Повстання 1863 р. змусило його відмовитися від такого наміру. На Правобережній Україні цей відхід перемістився з культурного і релігійного фокусу на економічний, який зводився до запровадження обмежувального законодавства на право полякам набувати землю у приватну

³² Національна політика Російської імперії подається переважно за: Шандра В. Вказ. праця. – С.242-250.

власність. Цей захід був не новим, бо ще генерал-губернатор Д. Бібіков 1847 р. інвентарною реформою намагався захистити одновірного селянина і підірвати економічну могутність польського панства, провівши його ревізію на право належати до дворянського стану. Була також спроба провести 1860 р. розмежування земель польського панства, однак воно ухилилося від цієї акції. Наступними заходами була організація міграції російських поміщиків до Правобережної України, як спосіб «усилення русских элементов в крае», усунення чиновників польського походження від обіймання державних посад, а також непоширення земської реформи з виборними гласними.

Змінити землевласника з польського на російського практично не вдалося, але зусиль для цього було витрачено багато, що сприяло наростанню російсько-польського антагонізму в земельному питанні. Найзначнішим у наступі російської влади було надання українським селянам можливості викупити землю у польського поміщика до 1 вересня 1863 р. Аби це стало можливим, знижувалась її вартість. Слідом за цим польські поміщики повинні були сплачувати додатковий податок у розмірі 10% з прибутку (з 1868 р. - до 5%)³⁸. Він витрачався на погашення військових витрат, що їх понесла держава, придушуючи повстання. 1865 р. був прийнятий ініційований київським, подільським і волинським генерал-губернатором О. Безаком закон, згідно з яким поляки мусили продавати землю лише етнічним росіянам, яким для її купівлі надавалися державні позики. Відповідальність і контроль за цими купівельними процедурами цілком покладалися на київського генерал-губернатора.

Для виконання цих надзавдань відбулося залучення до посад в установах, пов'язаних з проведенням селянської реформи, представників україно-фільського руху, які намагалися використати в інтересах селянства державні механізми контролю за перерозподіленням земельної власності. Деякі з них вважали, що конфісковані у польського поміщика землі повинні стати надбанням місцевої людності.

Труднощі управління російської влади з конкуруючим польським землеволодінням змушувало тут працювати державу більш оперативно, ніж у внутрішніх російських губерніях та постійно вдаватися до примусу, який здійснювала поліція по відношенню до польського панства.

Відбувався перегляд урядом і законів для юдеїв, зокрема про право залишити межу осілості. Його появі, як і появі уточнюючого указу 1867 р., євреї мали б завдячувати багачу Е. Гінзбургу, записки якого про дозвіл освіченим євреям та ремісникам мешкати будь-де, справили враження на владу. Проте, як виявилось, євреї і цим їм дозволом зуміли скористатися по-своєму. 1877 р. київський поліцмейстер з'ясував, хто з євреїв, отримавши ремісничі свідоцтва, стали київськими механіками, винокурами і пивоварами. Виявилось, що ніхто. Становище євреїв постійно перебувало у полі зору такої управлінської державної структури, як єврейський відділ департаменту духовних справ для іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ, а законодавчим врегулюванням займалась уже Вища комісія для напрацювання законів про євреїв. Саме вона направила чиновника до Австро- Угорщини, аби той з'ясував, як в цій державі попереджають єврейське лихварство. Виявилось, що як у імперії, так і у більшості інших європейських монархій воно додалось зрівнянням євреїв у громадянських правах з іншим населенням. Тож комісія висловила саме за це, але її думка не була реалізована.

Натомість Міністерство народної освіти почало активно перейматись питанням асиміляції єврейської молоді шляхом залучення її до світського виховання через освіту, при цьому мало турбуючись про освіту християнського населення. Для них створювалась мережа початкових шкіл (хедерів). Для підготовки рабинів відкривалися училища. 1862 р. Маркус Гурович, який обіймав посаду вченого єврея при новоросійському і бессарабському генерал-губернаторові, пропонував владі не запроваджувати ідиш в шкільну програму, оскільки той перешкоджатиме юним євреям вивчати російську і німецьку, як більш модерні мови високої культури.

Можливість через освіту «перетнути» межу осілості спричинила зростання студентів на медичних і юридичних факультетах університетів. Освіта таки сприяла асиміляційним процесам серед єврейського етносу.

Тоді ж, побоюючись мусульманського впливу та намагаючись відвернути татар від Османської імперії, влада розпочала енергійніше займатися освітою кримських татар. Проте до шкіл, заснованих християнською владою, ті не пішли, бо віддавали перевагу традиційній освіті, яку здобували в школах при мечетях (мектебах), у приватних осіб, де діти навчалися згідно із шариатом, в обов'язковому порядку з 6 до 15 років. Там освіта тісно перепліталась з релігією, а практичні знання базувались на вивченні головних принципів через афоризми та поговірки (сури). Головною книжкою був «Аль-коран», написаний арабською мовою. Лише після масового виходу татар в 1860-1863 рр. в Туреччину верховна влада вжила низку жорстких заходів для обмеження переселення до Туреччини, зокрема щодо видачі закордонних паспортів та ізоляції дєрвішської пропаганди непідкорення владі. У цих заходах її підштовхували практично постійні епідемії холери і чуми на Аравійському півострові, однак і сама влада почала активно контролювати мусульманські школи. Створена 1867 р. урядова комісія у складі чиновників та мурз взяла курс на освіту татар «в русском духе» без оглядки на релігію.

Підсумовуючи, можна стверджувати, основним політичним мотивом у відносинах держави і суспільства в Україні за часів входження більшої її частини до складу Російської імперії була уповільнена, навздогінна модернізація держави, яка проявлялася зокрема в уповільненому формуванні інститутів громадянського суспільства. Основним інструментом модернізації виступала державна політика, яка вкрай обережно ставилася до інших джерел політичних ініціатив – зокрема громадських. До 1905 р. будь-які форми політичної діяльності, що виходили за межі державних інституцій, були заборонені. Легальні форми громадської активності могли відбуватися на рівні не вище регіонального та місцевого самоврядування, котре перебувало

під пильним державним контролем, і по мірі еволюції зросталося з органами державної влади. Поміж двох складових модернізації – економічної та соціально-політичної – влада віддавала чіткий пріоритет першій. Суспільна лібералізація відбувалася переважно на рівні особистих юридичних прав (наприклад, рівності перед судом, незалежно від станової приналежності), але не виходила у царину прав політичних.

Суттєвим аспектом проблематики формування громадянського суспільства в Російській імперії була національна проблема, яка виходила за межі прав індивіда і стосувалася прав та можливостей етнічних спільнот. Імперія формально була династичною, а не національною державою, але це лише завуальовувало логічні асиміляційні та уніфікаційні практики влади. Спираючись на етнодемографічні ресурси православного слов'янського населення («російського народу»), імперія прагнула інкорпорувати інші етноконфесійні спільноти не лише адміністративно, але й культурно, розчиняючи їх в царинах пануючої російської культури та ігноруючи суспільні прагнення протилежного характеру. Належність до російської культури ставала запорукою вертикальної та горизонтальної соціальної мобільності, що розмивало в етнокультурному сенсі елітні або взагалі соціально мобільніші прошарки етнічних груп.

У цьому сенсі знову проявлялася амбівалентність процесів модернізації Росії за західним зразком. В економічному сенсі становлення величезного російського ринку, який охоплював різноманітні в етнічному, релігійному та культурному сенсі регіони, вело до розмивання локальних відмінностей на користь «загальноросійськості». З іншого боку, будь-які кроки з політичної лібералізації призвели б до висунення національних вимог на окраїнах імперії – від Польщі до Прибалтики, України, Кавказу, Поволжя та Середньої Азії. І за таких обставин активніша лібералізація імперії виводила її на шлях можливої дезінтеграції. Регіональні органи самоврядування могли локально сприяти проявам культурної окремішності (передовсім в сфері освіти), але

навіть тут стикалися з обмеженнями – зокрема в Україні. Культурно-просвітницькі прагнення української національної інтелігенції хоча й не претендували на якісь «політичні проекти», за будь-яких обставин сприймалися владою як прояв сепаратизму, оскільки український національний рух руйнував «єдність російського народу», зазіхаючи на основний людський ресурс імперії. Формування загальнодержавних виборних представницьких органів влади або ж сам перехід до режиму конституційної монархії могли призвести до поєднання локальних та провінційних національних вимог в системну загрозу самим принципам устрою імперії. І питання адміністративних кордонів чи засад управління окремими регіонами (наприклад, Польщею, Прибалтикою чи Україною) були б тут другорядними, оскільки саме в сфері задоволення культурних запитів етнічних спільнот лежали фундаментальні протиріччя устрою поліетнічної держави за доби модерного націоналізму.

Іншим наслідком загальмованої (чи «відтягнутої») політичної лібералізації Російської імперії стала радикалізація політичної опозиції режиму монархії. Остання, хоч і представляла з 1870-х рр. маргінальні групи екстремістів-революонерів та терористів, несла очевидну загрозу стабільності держави у випадку кризових соціальних обставин. Відсутність можливості легальної політичної діяльності не дозволяла у Росії сформуватися політичній культурі легітимного чи принаймні консенсусного розв'язання суспільно-політичних конфліктів, через що конструктивний соціальний капітал фактично ігнорувався. Згадана політична культура передбачає наявність усталеної тривалої практики функціонування легітимних інститутів політичного діалогу – парламенту, політичних партій, електорального циклу, зміни «політичних поколінь» та еволюцію політичних ідеологій. Структури громадянського суспільства мають за таких обставин легітимні «клапани» для артикуляції незадоволення чи опозиційності, для чого необхідна доступність участі населення у політичному процесі.

Зосередження ж політичних повноважень лише у державної бюрократії залишало останню сам-на-сам з складним комплексом соціальних проблем, впоратися з яким вона не була спроможна.

Політичний досвід соціально активних верств дозволив би напрацювати та акумулювати різноманітні практики досягнення суспільного консенсусу. Відсутність такої практики відкривала двері для проявів політичного екстремізму антисистемного характеру, який у сприятливих умовах міг би дати поштовх прагненням розв'язати соціальні протиріччя в насильницький спосіб, руйнуючи усі інститути попередньої політичної системи. Досвід російського парламентаризму (1905-1917) був надто нетривалим, а умови його функціонування не були сприятливими, оскільки припали на час загострення соціального питання та світову війну. Накопичення соціальних та політичних протиріч призвели до падіння монархії у лютому 1917 р., що відкрило двері для низки політичних конфліктів, криз, громадянської війни, радикальних соціально-політичних експериментів.

Революції – це вірна ознака протистояння держав і суспільств, які нездатні до саморегуляції. І як крайній засіб зняття нагромаджених політичних, соціально-економічних, національних суперечностей – вони приводять не лише до оновлення інститутів влади, але й суттєво змінюють саме суспільство. Тим самим роблячи непередбачуваним кінцевий результат, як для населення, так і для еліт. Революційна стихія 1917 р. з новою силою поставила на порядок денний низку питань (земельне, робітниче, національне), які десятиліттями роздирали Російську імперію, до яких додалася ще й одна проблема - війна.

У жодній з інших імперій, які загинули після Першої світової війни (Германській, Австро-Угорській, Османській), революційна криза не затягнулась так на довго і не була настільки кровопролитною. Специфічною проблемою держави Романових була суперечність між західними культурними патернами, які хай і непослідовно сповідувала правляча

верхівка, та відчуженість широких народних мас від державного будівництва. Зокрема, й для українського суспільства була властива низька політична культура і ілюзорні сподівання на швидке вирішення найболючіших соціально-економічних проблем, які накопичувалися десятиліттями. Ця ситуація надавала перевагу тим силам, які у сфері ідеології виступали за радикальне руйнування попереднього політичного ладу і обіцяли «світле майбутнє» у найпримітивнішому варіанті, а на практиці були готові на найжорстокіші методи боротьби за владу. Тоді як національні політичні проекти, спрямовані на пошук певного суспільного компромісу (поступитися певними соціально-економічними інтересами заради державності), або які пропонували більш реальне бачення можливого майбутнього, звужували свою соціальну базу і втрачали владу.

До наведеного вище треба додати, що для українських діячів була властива, особливо, на початковому етапі, кабінетна політична наївність. Їм не вистачало досвіду прагматичної політичної боротьби. В Генеральному секретаріаті не було жодного досвідченого чиновника або військовика. Підходи українських політиків були зорієнтовані на цінності західного конституціоналізму. Центральна Рада, хоча і стала породженням стихійних демократичних поривів Лютневої революції, своїми ідейними засадами була закорінена в традиціях демократичних революцій 1848-1849 рр. та набутий після них соціал-демократичний досвід Австро-Угорської та Німецької імперій.

Початковий етап функціонування Центральної Ради був пов'язаний з намаганням опертися на низові органи самоврядування – збори, з'їзди, громадські організації, а владу отримати з Петрограду шляхом переговорів та публічного тиску. Поміркований Перший Універсал українським населенням був зустрінутий з ентузіазмом, а Тимчасовим урядом і російською революційною демократією – з острахом і ворожістю. Підтримка військових робила Центральну Раду провідною політичною організацією в Україні і

додавала їй впевненості. 15 червня було створено Генеральний секретаріат – де факто український уряд. В такій ситуації центральний уряд, який вважав достатньою для українців свободу в освітній і культурній сферах, змушений був піти на непростий компроміс і визнати українські претензії на ширшу автономію. Підштовхнув його до такого кроку не самий Універсал, а підтримка його положень народними масами.

Однак компроміс між урядом і Центральною Радою не приніс позитиву жодній із сторін – паростки української державності фундаментально суперечили російському державотворчому процесу, як його розумів Тимчасовий уряд (а пізніше – й більшовицький Раднарком). У Петрограді сталася урядова криза через несприйняття партією кадетів ідеї навіть обмеженої автономії України. У серпні 1917 р. була видана «Тимчасова інструкція для Генерального Секретаріату на Україні», яка частково дезавувала попередні домовленості і обмежила повноваження українських інституцій. Українське суспільство вкрай негативно сприйняло цей документ, однак УЦР на відкритий конфлікт і розрив з урядом так і не відважилася, хоча такі пропозиції лунали. Оскільки українське населення очікувало від провідників реальних кроків, було вирішено скликати Всеукраїнські установчі збори, що привело до загострення конфлікту з Тимчасовим урядом, який не був доведений до логічного кінця через більшовицький заколот.

Зміна влади у Петрограді дала можливість Центральній Раді самостійно впровадити ініціативи, які гальмував Тимчасовий уряд. Однак це був порядок денний учорашнього дня – саме він і був реалізований у Третньому універсалі. Українські революційні демократи, засудивши більшовицький заколот, продовжували «жити» у федеральній Росії і, навіть, обіцяли їй допомоги, тим самим ставши на один бік з силами, які не бажали вести мову про автономію. Втім, варто відзначити, що Третій Універсал був схильно сприйнятий суспільством – у багатьох містах в українських губерніях пройшли паради, народні збори й мітинги на його підтримку.

Більшовики після приходу до влади у столиці показали, що вони розуміли запити українського суспільства дещо краще, ніж місцеві політики. На словах Раднарком проголошував право українців на відокремлення. Тим самим він начебто виносив за дужки національне питання, ставлячи у центрі своєї програми швидке вирішення нагальних питань – землі та миру. А зволікання з цим Генерального секретаріату подавалося як намагання зберегти дореволюційний стан справ. Саме на цьому більшовики збудували свій діалог з суспільством – у результаті агітації під їх вплив все більше підпадали ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, військові частини, трудові колективи. Український уряд цьому не перешкодив, пояснюючи таку позицію демократичними засадами, незважаючи на те, що за подібним сценарієм був повалений Тимчасовий уряд. Крім того, федералістські уявлення також не давали можливості українським політикам тверезо оцінити ситуацію і протидіяти загрозі. Під кутом зору державної незалежності більшовицька активність була ворожою дією на користь іншої держави, однак якщо Україну вважали попри політичні реалії частиною Російської Федерації, то й дії більшовиків трактувалися як внутрішні проблеми.

Показово, що в кінці листопада Генеральний секретаріат зміг попередити спробу більшовиків захопити владу в Києві. Пробільшовицькі військові частини були роззброєні та вислані до Росії, а їх провідники - ув'язнені, втім, незабаром відпущені на волю. Для Центральної Ради відкрилося вікно можливостей, щоб ліквідувати двовладдя й утвердити себе повноправним господарем країни. Однак цей шанс використано не було, а більшовицький уряд сприйняв це як слабкість і вдався до військової авантюри – вирішити політичні та економічні суперечки за допомогою зброї. Ні український уряд, ні народні маси виявилися не готовими зі зброєю в руках відстоювати національний суверенітет.

Більш адекватним запитам часу був режим гетьманату П. Скоропадського. Часткова модернізація імперського бюрократичного апарату привела й до певної суспільної стабілізації. Однак слабким місцем держави Скоропадського стало те, що вона не мала національного опертя. На певних етапах за українізацію урядової політики гетьманату виступало німецьке командування. Воно тиснуло на П. Скоропадського, який плекав федералістські ідеї. Незважаючи на формально українські шати, ядром гетьманського режиму залишалася російська бюрократія, а військова сфера трималася знову ж таки на російському армійському елементі та чужинській військовій присутності. Можливо, з часом ця політична система спромоглася б віднайти баланс між культурними та соціально-економічними прагненнями еліти та міського населення, з одного боку, та сільського населення, з іншого боку. Проте, зі зміною зовнішньополітичної ситуації режим П. Скоропадського впав.

Українські землі, які не зазнали, за великим рахунком, перших експериментів більшовицької «революції згори» та спалахів громадянської війни, і, відповідно, зберегли економічні та людські ресурси, стали ще більш жаданою ціллю для ворогуючих російських сил незалежно від їх ідеологічних уподобань. Тим більше, що українське суспільство відстало у своєму політичному розвитку і стало більш легкою жертвою більшовицького популізму.

На цьому тлі було особливо помітно, що національні сили, які створили Директорію, фактично продовжили порочну політику Центральної Ради. Не маючи компромісу із суспільством щодо кінцевої мети, українські політики сконцентрувалися на процесах пошуку компромісів, хоча б тимчасових, всередині управлінських кіл. Показовою у цьому плані стала робота Трудового конгресу, який продемонстрував неспроможність українських революційно-демократичних сил поєднати інтереси різних верств населення, які вони представляли. Як результат – непослідовність у проведенні

соціально-економічної політики та розчарування суспільства, вичерпування його ресурсів.

Значною політичною й історичною подією стала Злука ЗУНР та УНР - вона мала посилити військовий та суспільний потенціал Української держави. Однак посилення було неспівмірним з низкою викликів, які виникали. Як показали подальші події, УНР та ЗУНР було важко узгодити свої інтереси та дії. Окрім цього для УНР з'явився ще один фронт – польський.

Директорія у січні 1919 р. опинилася у важкій зовнішньополітичній ситуації. З одного боку, радянські війська наступали зі сходу, а у Харкові почав діяти Тимчасовий робітничо-селянський уряд. На заході розгортали наступ польські війська, на півдні з'явилися окупаційні війська Антанти. Остання у своїй політиці орієнтувалася на співробітництво з білогвардійським рухом, вбачаючи у Директорії варіант національного більшовизму. Політичний курс на створення демократичного парламентаризму в Україні, проголошений Трудовим конгресом у січні 1919 р., не змінив політичної настанови представників Антанти відносно Директорії (адже рік назад ті ж самі люди укладали угоди з Центральними державами). На початку лютого українські державні установи покинули Київ під натиском радянських військ.

Зовнішньополітичний та соціально-економічний провал посилив внутрішній розкол серед українських сил. У лютому з уряду добровільно вийшли представники провідних соціалістичних партій (УСДРП та УПСР). Подав у відставку з посади голови Директорії В. Винниченко - одна з найбільш впливових постатей першого року Української революції. У цей же період за кордон виїжджають й інші знакові політики – В. Чехівський, М. Шаповал, М. Грушевський. Від'їзд тих, хто уособлював національно-визвольний рух, негативно позначився на підтримці національної справи суспільством, якому їхати були нікуди. Ось як описував ситуацію І. Мазепа: «Коли вожді революційного руху тратять голову і в критичний момент кидають поле бою, цим вони не тільки самі собі виносять політичний присуд,

але й катастрофічно впливають на стан бойових сил цілого фронту. Наступ більшовиків з півночі і присутність антантського десанту на півдні вносили величезну дезорієнтацію в українські маси і вимагали великої напруженої праці з боку політичних провідників. Але ці провідники лишали маси напризволяще. Тому не можемо дивуватися тим жахливим умовам, що створилися у цю добу, особливо після відходу від влади соціалістів, які мали в масах авторитет»³³. Це був переломний етап у визвольних змаганнях, після якого організований національний рух пішов на спад. Пряма демократія перетворилася на військову демократію отаманів та ревкомів.

Було сподівання, що новий уряд, який очолив безпартійний С. Остапенко, буде більш прийнятною стороною для переговорів з Антантою. Однак заручитися її підтримкою та навести порядку на контрольованій території не вдалося. Той же І. Мазепа згадував: «Саме в ту добу загальна анархія і хаос на українському фронті дійшли до найвищого щабля. За уряду Остапенка не було ні влади, ні контролю. Тому грубі мільйони, що видавались на різні нові формування, пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів, здебільшого в Галичину, і цим вносили ще більшу дезорієнтацію як на фронт, так і в запіллі»³⁴. До цього варто й додати, що слабо контрольовані Директорією отамани ініціювали єврейські погроми та інші відверто бандитські заходи, а негатив перекладався не тільки на уряд, але й на увесь український національний рух.

Особливо болючим явищем для Директорії була радянська війська. І справа полягала не тільки в більшовицькій агітації - це було результатом провалу соціальної політики українського уряду на селі. Село очікувало «чорного переділу», подібного до того, який проходив у Росії. Половинчасті заходи Директорії селян не задовольняли, а військові вже йшли за

³³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Частина перша: Центральна Рада – Гетьманщина- Директорія. – 2-е вид. – Б.м. – 1950. – С.105.

³⁴ Там само – С.95.

селянськими настроями. Так, 21 березня 1919 р. на базі збільшовизованих військових частин Південно-Західного фронту функціонери УСДРП та УПСР створили Революційний комітет, який проголосив перехід на радянську платформу. Він звернувся до уряду припинити відносини з представниками Антанти та почати переговори з радянським урядом України. На початку квітня уряд УНР, який вже знаходився у Рівному, зазнав чергової зміни – новий його склад мав чітке соціалістичне ідеологічне забарвлення (прем'єром став Б. Мартос). У політичній сфері було задекларовано, що УНР робить ставки на внутрішні сили і не планує залучати чужинську військову допомогу. Тим більше, що на селі, яке на своєму досвіді ознайомилося з реквізиційною практикою воєнного комунізму, розпочалося розгортання повстанського руху, очолюваного українськими лівими есерами та соціал-демократами незалежниками. Вже на початку травня уряд переїхав до Радивилого, опинившись затиснутим між радянським та польськими військами.

Директорія була змушена розпочати з поляками переговорний процес щодо перемир'я та спільної боротьби з радянськими військами. Це стабілізувало ситуацію на західному напрямку. Об'єднання сил УНР та ЗУНР (Української галицької армії) дало можливість розгорнути контрнаступ. Однак це були успіхи військових (причому з 80 тис. українських бійців 45 тис. представляли УГА), тоді як уряд Б. Мартоса залишався безпорадним. Додавання західноукраїнського елемента привело до посилення позицій правих політичних сил. Утворений ними Український національно-державний союз розкритикував соціалістичну політику уряду і звернувся з закликом до Директорії про її перегляд. В результаті був утворений новий уряд на чолі з І. Мазепою, який сповідував праві соціал-демократичні погляди.

Однак провідники ЗОУНР та УНР були нездатні узгодити свої позиції. В умовах, коли більшовики були змушені воювати ще й з армією А. Денікіна, українські військові змогли навіть на декілька годин захопити Київ, але згодом без бою здали його білогвардійцям. Питання, на кого спиратися – на

Польщу чи на Денікіна, - розколело українську сторону. Для вихідців з УНР з лівими уподобаннями союз з білогвардійцями, які відновлювали на селі дореволюційні порядки, став би зрадою українських селян. Тоді як для українців з Західної області УНР, які виступали за збереження приватної власності на землю, денікінці були скоріше союзниками проти Польщі. Врешті решт, командування УГА уклало угоду про перемир'я з білогвардійцями. Армія УНР продовжила з ними воювати і зазнала чергової поразки.

Відновлення боротьби за державність було пов'язане з підписанням у квітні 1920 р. українсько-польської угоди, за якою Польща визнавала суверенність України, однак залишала за собою Східну Галичину та Західну Волинь. Це засвідчило девальвацію національних принципів, на яких постала УНР. Українська влада, яка відновилася за допомогою польського війська, закономірно виявилася нетривалою. Ризька угода 1921 р. остаточно зафіксувала занепад національних визвольних змагань.

Політична стабілізація на українських землях настала лише зі зміною більшовиками соціально-економічної політики. Спочатку ленінський курс на експропріацію засобів виробництва обіцяв українському селянину землю. І поки селяни, які захоплювали земельні ділянки, були знайомі з комуністичною політикою на рівні гасел, більшовики знаходили щиру підтримку на Україні, яка привела до поразки Центральної Ради. Звідси ж підтримка більшовиків й після падіння режиму П.Скоропадського. Однак, коли селяни у 1919 р. зіткнулися з практикою втілення більшовицьких гасел у вигляді «воєнного комунізму», то це обернулося поразкою червоних армій на українських землях. Інші політичні сили не змогли запропонувати адекватної соціально-економічної програми, яка б забезпечила лояльність українського селянства. Білогвардійські політичні підходи представляли собою еволюційну концепцію імперських підходів, які запізнилася на десятки років. Українські національні сили віддавали перевагу вирішенню земельного питання після

закінчення воєнних дій – тобто з огляду на політичну ситуацію ставили воза попереду коня. У такій ситуації найбільш прийнятними ставали анархічні ідеї, які найбільше відповідали очікуванням селянських мас. Однак вони були приречені на поразку, оскільки заходили у суперечність з тенденціями цивілізаційного розвитку суспільства.

Весною 1921 р. В.Ленін був змушений назвати «воєнним комунізмом» провальну соціально-економічну політику 1918-1920 рр. і виправдовувати її умовами громадянської війни. Проголошена ним нова економічна політика фактично дала селянам жадану економічну свободу. Ідеологічний відступ 1921 р. створив умови для переходу суспільної динаміки у неконфронтаційне русло. І тим самим відкрив шлях для проведення поступової і відносно мирної «внутрішньої колонізації» України більшовиками.

Політична взаємодія держави та суспільства в радянський період проходила під знаком ідеологічної настанови на кінцеве злиття держави-комуни з суспільством. Це означало, що суспільство повинне було підпорядковувати свої інтереси державі або відмовлятися від них на користь державних. У свою чергу, одержавлення соціуму мало відбуватися шляхом проникнення владних вертикалей на всю глибину народної товщі за одночасного знищення конкурентних форм громадської самоорганізації. Одержавлений колектив мав абсолютно домінувати над особистістю. Така система дозволяла державі нав'язувати суспільству, всупереч його інтересам, найбільш радикальні форми соціально-економічних перетворень, що призводило до високих темпів модернізації економіки. Однак це вступило у суперечність з магістральним шляхом цивілізаційного розвитку в напрямку формування постіндустріального укладу, для якого властиві не домінування, а баланс інтересів держави-суспільства-індивідууму, а плюралізм думок і неконформізм є одним з провідних чинників соціального прогресу.

Невдача початкового етапу більшовицької «революції згори», яка вилилась у громадянську війну, змусила комуністичних провідників шукати

нові тактичні підходи щодо національної та економічної політики. Інструментом каналізації політичної активності широких мас в національних республіках стала кампанія коренізації – укорінення радянської влади за рахунок залучення неросійських національностей до розбудови партійно-радянського державного тандему. Однак головною метою тут було проникнення компартійної держави на усю соціальну глибину. На цьому шляху перед партією у якості потужного внутрішнього виклику постав «великоросійський шовінізм». Й.Сталін у 1923 р. підкреслював: «Ми ризикуємо опинитися перед картиною розриву між пролетаріатом колишньої державної нації і селянами раніше пригноблених націй, що означатиме підрив диктатури пролетаріату»³⁵. Іншими словами, місцеве населення безпосередньо стикалося з шовіністично налаштованими партійними й радянськими функціонерами, і це підривало довгострокову стабільність політичного режиму та обмежувало глибину радянізації. Зокрема, в Україні кампанія коренізації попервах розвивалася досить повільно, - насамперед, через саботаж російськомовної більшості в ЦК КП(б)У, губернських комітетах партії та губернських виконавчих комітетах. Це створювало проблеми для керівництва союзного центру – зокрема, у внутрішньопартійній боротьбі ініціатору коренізації Сталіну необхідна була підтримка українського суспільства і українських партійців.

Ситуація була переламана лише з призначенням Л. Кагановичем генеральним секретарем ЦК КП(б)У, який за особистою вказівкою Сталіна взяв курс на поширення української мови (навіть, сам став її вивчати) і створення умов для розвитку національної культури. Про суспільну підтримку цієї ініціативи свідчить і те, що вже у 1926 р. частка українців в КП(б)У сягнула 45%, а у 1927 р. – 52%³⁶.

³⁵ Сталін Й. Твори. – Т.5. – С.235-236.

³⁶ Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-1930-х рр.: особливості та механізми формування та функціонування. – Запоріжжя, 2011. – С.252.

Активна фаза українізації тривала до початку 1930-х рр.: у грудні 1932 р. постанова «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі й у Західній області» розділила українізацію на більшовицьку (радянську) та петлюрівську – остання була визнаною винною у зриві хлібозаготівлі. З цього часу українізація була згорнута за межами УСРР. На той час Сталін вже не вбачав в коренізації значного потенціалу для нарощування свого впливу та утримування контролю за суспільством. Навпаки, посилення впливу місцевого населення на національні партійні організації викликало побоювання щодо розвитку сепаратистських настроїв. Особливе занепокоєння викликала найбільша за численністю республіканська партійна організація – КП(б)У. Не дивно, що в рамках кампанії 1933-1937 рр. щодо чистки партійних лав вона скоротилася майже удвічі.

З приїздом до Києва М. Хрущова розпочався процес русифікації. Він, однак, загальмувався після приєднання у вересні 1939 р. до УРСР західноукраїнських областей. Радянській владі знову довелося «укорінюватися» - одночасно шляхом українізації і терору. Формально коренізація так і не була згорнута компартійним керівництвом. Та під національним фасадом поступово, десятиліттями нівелювався український зміст влади, вихолощений до «шароварщини».

Завершення громадянської війни ознаменувалося переходом до нової економічної політики. Фактично, НЕП запобігла новій громадянській війні – між більшовиками та селянством. Необхідність умиротворення суспільства та відновлення продуктивних сил потребувала від компартії вирішення складного й суперечливого завдання: реанімувати господарське життя, але не дати політичної влади тим соціальним прошаркам, які власне відбудовували економіку. В результаті НЕПу знову почала формуватися матеріальна нерівність в соціумі. До цього додавалося й певне розгублення значної частини партійців, а з ними й пролетарських мас та сільської бідноти щодо нового курсу, хоча «команді висоти економіки» й залишалися під контролем держави.

Суспільні суперечності оберталися жорсткою боротьбою всередині партійного керівництва щодо того, як далі має йти побудова комунізму. За збереження союзу пролетаріату та селянства виступав М. Бухарін. Цей курс означав низькі темпи промислового розвитку і орієнтацію промисловості на задоволення споживчих потреб селян. Натомість Сталін відстоював курс на ліквідацію заможних верств селянства та недопущення розвитку ринкових відносин на селі. За рахунок села і мала бути проведена індустріалізація – швидкими темпами і з пріоритетним розвитком важкої промисловості. А хлібозаготівельна криза 1927 р. (коли селяни зменшили продаж хліба і в містах почалися перебої з постачанням продуктів харчування) поставила питання руба. У цій ситуації керівники партії пішли за Сталіним. Відповідно, з кінця 1920-х рр. почався «сталінський штурм» – курс на суцільну колективізацію сільського господарства та індустріалізацію країни. На початку 1930-х рр. державні економісти знов повернулися до розгляду можливостей заміни товарообороту продуктообміном, а червонців – на трудові одиниці («троди»). На відміну від ленінського штурму, сталінський не передбачав мілітаризації робітництва. На селі замість комун з їх тотальним усуспільненням власності вводилися артлі. Однак, як і «воєнний комунізм», цей курс призвів до глибокої економічної кризи і голоду.

Українське селянство відповіло на сталінський штурм саботажем. Радянська держава, у свою чергу, відповіла терором-голодом 1933 р. Після цього суспільство вже було неспроможне чинити опір владі. Однак у разі продовження жорсткої лінії щодо села країна могла зазнати економічного краху. Тому компартійне керівництво зробило крок назад від своєї комуністичної утопії й назустріч селянству (відмова від безрозмірного хлібозаготівельного плану і фактичне введення натурального податку у вигляді завчасно визначених обсягів поставок, визнання власності селян на продукти, вирощені на присадибних ділянках або отримані за трудові, дозвіл на їх продаж за вільними цінами). Тим самим колгоспна система стала автономними утворенням у сталінській командній економіці.

Форсований промисловий розвиток (темпи приросту промпродукції в УРСР у 1928-1932 рр. склали 19,4%, в 1933-193 рр. – 17,4% і були дещо вищими за середньосоюзні) насамперед націлювався на задоволення воєнних потреб, тоді як інтереси населення були вторинними, хоча й підтягувалися час від часу до кращого рівня. Зокрема, у 1935 р. було ліквідовано карткову систему, дозволена вільна торгівля хлібом, збільшився обсяг суспільних фондів споживання тощо. Однак фонди споживання збільшувалися шляхом стримування заробітних плат. Послуги, які отримувались робітниками за рахунок фондів, розтлумачувалися як прообраз «світлого майбутнього».

Друга світова війна стала періодом переосмислення відносин між українським суспільством та радянською державою. Поразки перших років війни, у результаті яких уся територія України опинилася під окупацією, болюче вдарили по авторитету компартії. Республіка двічі за три роки ставала ареною масштабних воєнних дій. Мільйони українців стали жертвами гітлерівської окупаційної машини, голоду, епідемій. Була зруйнована промислова база, населення УРСР скоротилося на третину. Тому відновлення авторитету радянської влади було пов'язане із заграванням у національному питанні. Зокрема, офіційна ідеологія почала дозволяти згадки про «вільну Україну», що було немислимим у довоєнний період. Фронтам давали назви «Українські», на високі посади у республіканських державних органах призначали представників національної інтелігенції, було засновано орден ім. Богдана Хмельницького, УРСР отримала змогу, хоча й формальну, вийти на міжнародну арену (у результаті конституційної реформи 1944 р.), більш терпимою стала влада до церкви та віруючих.

Війна стала викликом для політики міжнаціонального порозуміння в українських землях. Гітлерівці намагалися залучити українців до «остаточного вирішення» єврейського питання. Загострилися українсько-польські суперечки. На цих сумних сторінках історії можна побачити, що під час глибокої кризи суспільство, що не має власної реальної державності, стає

легкою здобиччю в руках політиків інших держав. Останні використовують бездержавні або квазідержавні народи як інструмент для злочинів проти людства.

Важливим наслідком Другої світової війни стало об'єднання в рамках єдиної адміністративної структури українських етнічних земель, що було закріплено на Тегеранській конференції 1943 р. А необхідність протидії підрозділам УПА змушувала радянську владу йти на певні економічні та національні компроміси з населенням, щоб «вибити» соціальну базу з-під націоналістичного руху. І хоча інтеграція західноукраїнських земель супроводжувалася насильством і громадянським протистоянням, з історичної перспективи це зміцнило фундамент для відновлення повноцінної української державності. Інкorporація в радянське суспільство українських регіонів, які не мали досвіду життя під дореволюційними гаслами «самодержавства – православ'я – народності», була потужним викликом і для керівництва УРСР, і для радянської імперії.

Незважаючи на суспільні очікування, «пізній сталінізм» означав повернення до курсу, який здійснювався у 1930-х рр. Колосальні ресурси були виділені на відновлення промисловості, однак насамперед її важкого та оборонно-промислового сектора, і на старій науково-технічній базі, яка не враховувала світові технологічні досягнення. Як і до війни, ресурси для розвитку промисловості мало постачати село: селяни отримували мізерну платню і годуватися переважно з присадибних ділянок. Надвисокі хлібозаготівельні плани призвели до голоду 1947 р. (цього разу держава була змушена надати допомогу голодуючим).

Вже за рік після кінця війни відновилися гоніння проти національної інтелігенції – як гуманітарної, так і творчої – під гаслами викриття буржуазно-націоналістичної ідеології. Ця кампанія дивним чином поєднувалася з пропагандою проти «безродного космополітизму», спрямованого проти єврейської меншини. В останні роки життя Сталіна в

суспільстві підігрівалася істерія щодо українського та єврейського «буржуазного націоналізму». Тим самим влада намагалася відволікти увагу громадян від погіршення соціально-економічної ситуації та повернути повноту контролю за населенням, яка була втрачена під час війни. На порядок денний вийшло питання нової хвилі масових репресій, яка не була запущена через смерть диктатора.

Коли у ході жорсткої боротьби серед партійних бонз до влади у Москві прийшов М. Хрущов, відбулося посилення ролі УРСР серед інших республік – як у кадровому плані, так і в офіційній пропаганді. Показовим жестом стала передача Україні Криму з нагоди 300-річчя Переяславської ради. Він зафіксував як упевненість компартійного керівництва у «непорушності» радянського ладу, так і дав сигнал щодо готовності шукати підтримки суспільства. Тим більше, що з огляду на розстановку сил між державою та суспільством масштабне використання репресивного апарату було унеможливлене.

Поліпшенню суспільного клімату сприяли розвінчання «культу особи» Сталіна та часткова реабілітація репресованих, що було легітимізоване ХХ з'їздом КПКР у лютому 1956 р. Після цього офіційно декларувалося, що в СРСР притягнутих за політичні злочини немає. Але в цій політичній кампанії чітко прослідковувалася межа компромісу з суспільством, на який готова була йти компартійна верхівка: реабілітації не підлягали репресовані за «український буржуазний націоналізм», бійці УПА і члени ОУН, засуджені за політичними статтями до вбивства С. Кірова у 1934 р. Вже у цьому переліку можна побачити передумови для формування українського дисидентського руху. Радянська держава не була пристосована до факту існування інакомислення. Оскільки в державі-комуні не було місця опозиції як такої, то будь-яке інакомислення було неконтрольованим і несло загрозу для монопольної влади партії. Водночас відмова від явних репресій і фізичного знищення політичних опонентів призвела до появи дисидентів як суспільного

явища. Їх ув'язнення – вже не за політичними, а кримінальними статтями – лише тимчасово затушовувало проблему і приховувало її від широкої громадськості. При цьому вільнодумство проникало і в інші верстви населення – тим більше підвищувався освітній рівень населення, а отже збільшувалася питома частка осіб, які самі могли критично оцінювати ситуацію в країні. Звідси такі специфічно радянські феномени як інтелігентські кухні, на яких вільно обговорювався стан справ у суспільстві, а також поширення критики ладу у народному фольклорі – анекдотах, частівках, чутках тощо.

Інакомислення підпитувалося, особливо, в УРСР національно-культурним рухом. Рішення влади впливали по-різному на радянські республіки і закономірно поставало питання, наскільки їм вигідна та чи інша державна ініціатива. В умовах планової економіки республіканській владі доводилося «вибивати» фонди інвестицій та поставок товарів і одночасно опиратися збільшенню, часто необґрунтованому плану поставок в інші республіки. Тут почали частково співпадати інтереси суспільства та місцевої номенклатури, відмінні від інтересів союзного центру.

З наростанням економічних проблем суперечності з центром наростали. Ротація партійних функціонерів обмежувалася тим, що республіканська номенклатура захищалася місцевими мовами і формувала систему кругової поруки (у цьому плані досить показові середньоазіатські та кавказькі республіки). Однак головною проблемою було те, що союзний центр був інтелектуально неготовий до узгодження різноманітних, часто суперечливих інтересів національних республік. Таким же чином він був неготовий надавати їм дозвіл у прийнятті хоча б частини господарських рішень. А оскільки потенціал політичної активності народів, придушеної в роки сталінщини, недооцінювався, то, на думку союзних ідеологів, вирішення проблем полягало лише у стиранні відмінностей між національностями – мовних та культурних. До цього також треба врахувати вплив ще одного

чинника: союзне керівництво побоювалося, що росіяни перетворяться на національну меншину у Радянському Союзі. Гальмуванню цієї тенденції могла прислужитися асиміляція з росіянами іншої східнослов'янської демографічної складової – українців та білорусів.

До початку 1970-х рр. радянська влада в особі республіканського керівництва формувала досить сприятливі умови для розвитку української мови та мистецтва (але за суворого дотримання марксистсько-ленінських та інтернаціональних постулатів). Велику роль у цьому відігравав П. Шелест. Але тут не варто шукати глибинних політичних смислів – він відрізнявся від своїх московських колег не ідеологією, а лише прихильністю до рідної мови. Після відкликання П. Шелеста в Москву у 1972 р. новий керівник КПУ В. Щербицький дав зелене світло кампанії русифікації, яку реалізовував секретар ЦК з питань ідеології В. Маланчук за безпосередньої підтримки союзного центру. Це призупинило органічний розвиток української культури, однак тільки приховало національні прагнення, які час від часу проявлялися у виступах українських дисидентів та шістдесятників.

У 1970-х рр. СРСР досяг ядерного паритету із США і стабілізував внутрішній ринок за рахунок нарощування поставок енергоносіїв за кордон. Однак з початку 1980-х рр. відрив у рівні розвитку знову став зростати – західні країни, яким вдалося впоратися з енергетичною кризою, виходили на новий етап науково-технічного прогресу. На Заході стрімко формувалося інформаційне суспільство, якому властиві вільний обіг інформації, плюралізм думок та декларація вищості інтересів суспільних і індивідуальних над державними. Натомість СРСР, який безперечно мав потужні наукові та науково-технічні центри, залишався на індустріальному етапі розвитку. Суспільство, а тим більше окремий індивідуум розглядалися як ресурс для радянської держави. Будь-яке намагання поставити під сумнів знак рівності між державою та суспільством сприймалось як політичне шкідництво.

«Перебудова» стала спробою відкрити нову сторінку у політичних відносинах радянської держави та суспільства. Починалася вона як інструмент насамперед забезпечення державних інтересів, як «революція згори». Втім, призначення на посаду генерального секретаря відносно молодого М. Горбачова і оголошена ним «перебудова» викликали позитивну реакцію в суспільстві і забезпечили аванс довіри для влади. Консервативно налаштований вищий партійно-радянський апарат опирався перетворенням і теж мав опертя у частині суспільства, особливо старшого віку. Лише великий обсяг повноважень, структурно закладений у посаду генерального секретаря, та щира підтримка громадськості допомогли Горбачову зламати опір ретроградної частини партійної верхівки. Однак він так і не спромігся створити ефективної команди реформаторів, яка була б спроможна налагодити двосторонню ефективну взаємодію з суспільством. Для цього були й об'єктивні причини – побудова «соціалізму з людським обличчям» була неможлива без демонтажу радянсько-партійних структур, глибоко закорінених у соціальне тіло у період ленінського та сталінського комуністичних штурмів.

Тому громадський резонанс «перебудовчих заходів» 1985-1988 рр. був досить незначним, за виключенням більш чутливої до політичних віянь столиці. При цьому у Горбачова не було ясного бачення того, чого і як має досягнути країна, якими у кінцевому підсумку повинні стати держава та суспільство. Підтримка громадян дала йому можливість перемогти конкурентів у кулуарній політичній боротьбі, але процес соціально-економічних реформ у суспільстві не пішов. Навпаки, ситуація погіршувалася, тому що супроводжувалася інспірованими владою помилками. Варто згадати про горілчану та тютюнову кризи – кампанії проти зловживання обернулися зростанням невдоволення населення й мали вкрай негативний вплив на державні фінанси.

Реальним досягненням була десталінізація в рамках кампанії «гласності», яка дозволяла вільно обговорювати суспільні і державні проблеми, вивчати «білі плями» радянської історії. Були випущені на свободу дисиденти. І хоча на офіційному рівні мали місце намагання стримати свободу слова, народний ентузіазм було вже не зупинити. Громадяни почали переосмислювати минуле. Ознакою доби стали центральні журнали та газети, де публікувалися викривальні статті й мемуари про злочини сталінського режиму. З'являлися реальні політичні альтернативи компартії, до чого радянська держава була не готовою – адже під сумнів ставилися фундаментальні засади її функціонування.

Після 1988 р. компартійна верхівка почала стрімко втрачати підтримку громадян – у соціумі формувався запит на радикалізм. З новою силою встало національне питання. Стрімкість змін в умовах поглиблення соціально-економічної кризи підштовхували громадян до пошуку стабільності у відродженні національних цінностей.

До 1989 р. суспільно-політична ситуація в Україні була із-зовні спокійною. Консервативно налаштований В. Щербицький обрав стратегію очікування, обмежуючись ритуальним повторенням перебудовчих гасел та республіка залишалася показовим «заповідником застою». Однак за зовнішнім спокоєм в соціумі накопичувалися гострі настрої, які підігравалися центральною союзною пресою та телебаченням. Після відставки В. Щербицького в 1989 р. ситуація в республіці стала швидко політизуватися.

З 1987 р. в Україні створювалися неформальні організації (Український культурологічний клуб, Товариство Лева, екологічна асоціація «Зелений світ», Українська гельсінська спілка, Товариство української мови ім. Т. Шевченка, товариство «Меморіал» тощо). Ініціаторами їх створення і активними учасниками були дисиденти і колишні політв'язні. Компартійні функціонери намагалися гальмувати процес, даючи сигнали громадськості щодо небажаності такого напряму розвитку. Однак їм одночасно доводилося

йти на компроміси. Однією з перших вимушених поступок громадськості з боку влади стало прийняття Верховною Радою Українською РСР закону «Про мови», який розширював сферу функціонування української мови, даючи гарантії використання мовам інших національностей, що проживали в Україні.

У 1989 р. з ініціативи інтелігенції був створений Народний рух за перебудову. Ця ініціатива наштовхувалася на протидію вищого компартійного керівництва республіки, яке вбачало в ній велику політичну загрозу. Були підготовлені дискредитуючі публічні акції з боку «керованих» громадських організацій та трудових колективів. У східних регіонах України розповсюджувались пропагандистські плітки антирухівського спрямування. Однак в ситуацію втрутився особисто М. Горбачов, і формуванню організації дали зелене світло. Примітно, що в установчому з'їзді Народного руху за перебудову половина учасників представляла західні регіони УРСР, а третина – центральні. Південні та східноукраїнські області були представлені досить слабо. У цілому варто відзначити, що для цих регіонів була властива менша політична активність. Втім, це компенсувалося рухом щодо захисту економічних прав – особливо у шахтарських колективах.

З кінця 1989 р. в УРСР стали появлятися політичні партії. І хоча їх чисельність була невеликою, своєю активністю і динамічністю вони постійно знаходилися у громадському фокусі, тоді як КПУ з майже трьома мільйонами членів була вимушена обрати споглядальну позицію. Тим більше у березні 1990 р. третій позачерговий З'їзд народних депутатів СРСР вилучив з Конституції шосту статтю про керівну роль КПРС.

Прямі вибори березня 1990 р. дали можливість провести до Верховної Ради УРСР демократичну, точніше – антикомуністичну опозицію. Тим самим була засвідчена втрата компартією монополії на владу. Було створено парламентське об'єднання Народна рада, до якої увійшли 125 депутатів. На той час спостерігався великий громадський інтерес та увага до роботи

парламенту – засідання транслювалися по телебаченню, дискусії в залі засідань мали реальний зміст і резонували з поглядами різноманітних суспільних груп.

Під тиском громадськості та з оглядом на політичну кризу, розклад сил у Верховній Раді почав змінюватися. Компартийна більшість поступово розколювалась на консерваторів та суверен-комуністів, які були орієнтовані на блокування з національно-демократичними силами. Як і на союзному рівні, в УРСР конституційна реформа призвела до того, що перший секретар КПУ позбувся повноти влади – лідером республіки ставав голова Верховної Ради. Спочатку ним став тогочасний перший секретар КПУ В. Івашко, який згодом віддав свою партійну посаду С. Гуренку. Коли ж В. Івашко перейшов на партійну роботу в Москву, це вдарило по позиціям консервативних сил. В такій ситуації С. Гуренко вже не мав моральної основи для балотування на посаду голови Верховної Ради. Головою парламенту став Л. Кравчук, який представляв суверен-комуністичну течію.

М. Горбачов, обраний у 1990 р. Президентом СРСР, намагався переграти своїх опонентів, цього разу – номенклатурних лідерів в республіках, шляхом організації всесоюзного референдуму, який мав засвідчити бажання громадян зберегти Радянський Союз. Але референдум не досяг поставленої цілі. Зокрема, в УРСР було проведено паралельне опитування: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». На обидва питання українські громадяни дали схильну відповідь. Тому референдум, скоріше, засвідчив зростання потенціалу місцевих еліт.

Був також досить важливий нюанс у відносинах Кремля з суспільством: М. Горбачов не ризикнув йти до виборців й обирався президентом СРСР З'їздом народних депутатів, тоді як нові керівники республік – і перший з них Б. Єльцин в Росії – прагнули отримати легітимність від народу. Таким же

чином Л. Кравчук на поліг на прямих виборах Президента УРСР, призначених на 1 грудня 1991 р.

Консервативний заколот у серпні 1991 р. показав, що частина партійного олігархату не враховувала або не бажала враховувати, що зміни у суспільстві зайшли надто далеко. Примітно, що до числа змовників увійшли найвищі посадові особи СРСР. Це тільки підтверджує, що частково провал перебудови, тобто спроби еволюційного реформування радянського ладу був обумовлений саботажем у вищому політичному керівництві. Основна боротьба із заколотниками відбулася у Москві. По республіках також прокотилися акції протесту. Втім, місцеві партійні функціонери, у тому числі в УРСР, традиційно зайняли вичікувальну позицію. Важко оцінити, як розвивалися б події у випадку перемоги заколотників, але можна стверджувати, що з оглядом на високу політичну активність мас і особливо національно-визвольних рухів, суспільство очікувала б нова трагічна сторінка, навіть з перспективи наших знань про подальший важкий трансформаційний період.

Демократичні настрої населення стали одним з провідних чинників отримання незалежності у 1991 р. Водночас висока політична активність мас в умовах слабкості державних інституцій, які тільки ставали на ноги, робила останні уразливими. Можна згадати, як у квітні 1991 р. під тиском шахтарських та студентських виступів був змушений подати у відставку з посади голови Ради міністрів УРСР В. Масол. Кредит суспільної довіри до нової української держави з огляду на різке погіршення стану справ у країні також опинився незначним. Втім, відзначимо, мирний характер процесу політичних трансформацій у пострадянський період. У великій мірі настанова на незастосування сили відповідала суспільним настроям та підтримувалося новою політичною елітою. Тут можна вказати й на досить помірковану державну політику у сфері національних відносин. Вже у листопаді 1991 р. Верховною Радою було прийнято Декларацію прав національностей України.

До того ж, у політичній практиці також вдалося уникнути системним порушень прав окремих національностей. Відповідно, спроби окремих політиків розігрувати національне питання (наприклад, у Криму), аж до сепаратизму, не знаходили суттєвої опори в широких масах.

Діалог суспільства та влади у перші роки незалежності розгортався у рамках компромісу між національно-демократичними силами та номенклатурою, яка раніше сповідувала суверен-комунізм. Однак їх нездатність створити «швидкі перемоги» у соціально-економічній сфері привела до розчарування частини суспільства та формування протестних настроїв. У 1993 р. під тиском шахтарських страйків Верховна Рада була змушена погодитися на дострокові вибори, після яких мали бути проведені й дострокові президентські.

Парламентські вибори зафіксували зрушення у громадських симпатіях щодо політичних сил. Зокрема, на 1993 р. прийшлося відновлення діяльності Комуністичної партії України, забороненої у серпні 1991 р. Звичайно, що вона не претендувала на юридичне правонаступництво КПУ УРСР, як й не брала на себе відповідальність за її дії. На виборах 1994 р. саме КПУ здобула найкращі результати і отримавши змогу контролювати парламент, який займав центральне місце в системі органів державної влади. Втім, електоральна підтримка комуністів означала не стільки бажання повернутися до радянської влади, скільки відображала протестні настрої населення. Це, зокрема, продемонстрували президентські вибори, коли представник лівих сил О.Мороз зайняв лише третє місце.

Примітно, що у подальших суперечках з «лівою» Верховною Радою, зокрема, щодо підготовки та прийняття Конституції України, Президент Л. Кучма у якості одного з останніх аргументів впливу пропонував звернення до всеукраїнського референдуму. Тоді як парламент навпаки намагався цього уникати. Втім, Конституція так і не була винесена на всеукраїнський референдум – народу не дали можливість висловити свою думку.

Неконструктивна діяльність «лівого» парламенту мала далекоідучі наслідки для українського суспільства. По-перше, по факту уповільнювався вихід з соціально-економічної кризи, яка досягла глибини у середині 1990-х рр. По-друге, вона формувала негативний образ українського парламентаризму в очах громадян і тим грала на посилення позицій президентської гілки влади. По-третє, замість створення конкурентної політичної системи давала можливість владі перед суспільством розігравати карту загрози «комуністичного реваншу». Останнє і було зроблене під час президентських виборів 1999 р.: тоді соціум був поставлене перед загрозою повернення у комуністичне минуле. Громадяни і політичні еліти, які об'єдналися навколо Л.Кучми, не захотіли повертатися до комуністичного експерименту. Однак у можновладців це створило ілюзію суспільної підтримки (і почуття всемогутності адміністративного ресурсу) і наявності внутрішньоелітного компромісу. Ілюзія посилалася й після вдалих «бархатної революції» в парламенті у січні 2000 р. і референдумі квітня 2000 р.

Однак вже у вересні 2000 р. розгорнувся громадський протестний рух, а у провладній політичній еліті посилювалися процеси внутрішнього ділення. І хоча Л. Кучмі вдалося втримати контроль і владу у своїх руках – слабкість суспільної підтримки стала очевидною. Крім того, варто звернути увагу, що декілька раз мирні масові акції переходили до силового протистояння з правоохоронними органами, що виносило на порядок денний питання масштабів допустимого насильства, як з боку влади, так і з боку громадян.

Примітно, що за рік після президентських виборів головною суспільною темою було не протиборство «риночників» проти комуністів, а боротьба демократичних чи, навіть, національно-демократичних сил проти «олігархічного режиму». На цю ідеологічну тезу поступово накладалися й інші соціально-економічні, мовні, культурні суперечності. Парламентські вибори 2002 р. зафіксували посилення розколу суспільства по вказаній ідейній лінії. Тогочасна суспільно-політична ситуація явно продемонструвала, що форсування консолідації державної влади, навіть, в умовах підтримки адміністративного апарату, має свої межі.

У 2004 р. відносини влади та суспільства перейшли у кризову фазу. Під час президентських виборів соціум проігнорував соціально-економічні успіхи політичного режиму Л. Кучми (з 2000 р. безперестанно фіксувалося економічне зростання) та різноманітні популістські заходи. У центрі суспільної уваги було поставлено дотримання демократичних стандартів. Одночасно, вибори показали, що для частини еліт (незважаючи на ідеологічне забарвлення) останні не є самоцінністю, а є лише засобом досягнення влади. Не вдаючись до історії помаранчевої революції, обмежимося тезою, що самий вихід людей на майдани міст України доказував значні прорахунки та наявність невиправданих ілюзій у владних колах щодо суспільних умонастроїв. А також, що наявна політична система не каналізувала належним чином суспільну енергію. Негативним слідком тих подій стала інтенсифікація провідними політичними силами мовного та національного питань у суспільному порядку денному, які залишилися на перших місцях і у 2013 р.

Період політичного діалогу між владою та суспільством у 2005-2009 рр. відзначається крайньою неоднозначністю. З одного боку, значно послабився тиск держави на суспільство – вибори проходили максимально демократично, а свобода слова стала реальністю (однак водночас виникла проблема безвідповідальності ЗМІ). Такою ж реальністю стала свобода зібрань, однак цей інструмент прямої демократії був швидко девальвований: провідні політичні сили їх організували на «комерційній основі», а не з щирого бажання політично активних громадян. Особливо, у цьому плані став показовим 2007 р. – коли відбувалося протистояння навколо питання дострокових виборів парламенту – більшість мітингуючих та мешканців наметових містечок всіх політичних сил складала професійні протестувальники. Все це викликало розчарування у громадян, яке посилювалося постійними суперечками між провідними політичними силами та між гілками влади. Як результат – деякий спад політичної активності населення та посилення недовіри до влади.

З приходом нової президентської адміністрації В. Януковича у 2010 р. почалося закономірне відновлення дієздатності влади. Однак в умовах «розігріву» громадської свідомості це сприймалося як відхід від демократичних стандартів. Після надмірної відкритості 2005-2009 рр. згорання практики винесення на публіку внутрішньовладних дискусій створювало уявлення щодо закритості держави та уникання нею комунікації з суспільством. Показовим у цьому плані стали події так званого «податкового майдану» 2010 р.: коли на масові акції, не пов'язані з жодною політичною силою, вийшли представники малого бізнесу, оскільки їх інтереси та пропозиції були проігноровані під час податкової реформи. І влада сіла за стіл переговорів, по результатам яких були внесені певні зміни у законодавство.

Втім, відзначимо продовження практики дискредитації масових заходів та й самих виборів і демократичних цінностей. Політичні сили продовжують організовувати проплачені мітинги. А місцеві вибори 2010 р. та парламентські вибори 2012 р. показали, що кандидати, програвши вибори, апелювали до громадськості щодо фальсифікацій та порушення законодавства опонентами, навіть тоді, коли їх не було. Цей політичний цинізм ще більше дезорієнтував населення, приводив до деградації і без того слабкої демократичної політичної культури та поглиблював ціннісно-ідеологічний розрив між громадянами та політичною елітою.

Можна стверджувати, що українські політичні сил у цілому не змогли найти адекватних форматів налагодження діалогу з населенням. У владі спостерігається схильність до популістського, а у опозиційних сил – критиканського монологу. Відсутність же діалогу ускладнює чи, навіть, унеможливорює процес подальшого реформування країни, оскільки непопулярні заходи, які необхідно було давно імплементувати, не мають належної суспільної підтримки. Таким чином, на порядок денний виходить питання того, щоб влада відновила свій суспільний авторитет, очоливши процес подальшої демократизації суспільного життя, а не уникаючи його.

РОЗДІЛ 3.

ДЕРЖАВА І СУСПІЛЬСТВО У ПОШУКАХ МОДЕЛІ ГАРМОНІЗАЦІЇ ВІДНОСИН.

Протягом української історії відбувалися часом складні та суперечливі суспільні процеси, які по-різному визначали перебіг та характер відносин між державою і суспільством. Відбувалися зміни різних форм державності, утворювалися власні державні організми або ж українські землі переходили під владу іноземних держав. В різні історичні періоди світогляд доби по-різному оцінював критерії суспільної стабільності та консенсусу, легітимності влади та масштабу участі суспільства у політичному процесі.

За часів Київської Русі основою суспільного консенсусу була наявність легітимної князівської династії Рюриковичів, влада якої освячувалась як тривалою традицією, так і Церквою. У переважній більшості випадків населення Руської держави отримувало владу, втілену у певній особі як даність, результат процесів, що відбуваються в середовищі князівського роду та вищої суспільної еліти, і не потребують якихось актів чи процесів суспільної легітимації або якоїсь форми діалогу. Соціальні верстви та категорії давньоруського суспільства відрізнялися соціальним та правовим статусом, але жодна з них (за виключенням князівської династії) не мала права голосу при прийнятті політичних рішень. Якщо ж ми говоримо про вищу суспільну еліту (боярство), максимально наближену до центру влади, то вона могла мати лише дорадчий голос, право на що не було зафіксовано якимось нормативними актами конституційного характеру. Це залежало від поточної політичної кон'юнктури, особи князя, місцевих традицій та соціально-економічної специфіки. Наголошення на тому, що князь приймав рішення разом з боярами, могло свідчити на користь більшої «продуманості» рішення, але не свідченням його більшої легітимності чи суспільної корисності. Більше простору для політичного маневру мали бояри Галицького

князівства у XII - сер. XIII ст., які домагалися зменшення контролю самодержавної князівської влади, але цей процес визначався місцевими традиціями існування олігархічної еліти, менше залежної від милості князя. Проте процес опозиційної діяльності, критерії щодо «позитивної» чи «негативної» оцінки конкретної князівської влади, форми діалогу з нею, легітимні методи тиску і контролю не були інституціоналізовані, врегульовані якимось правовими нормами і залежали від кланових інтересів, поточної політики та іноземних впливів. У будь-якому разі для суспільного консенсусу був необхідний князь, Рюрикович або у галицьких обставинах – Арпад з сусідньої Угорщини, і лише його особа могла викликати суперечності.

В цілому, якщо рішення князя відповідало традиційним нормам та ustalеним практикам, він вдавався до певних політичних кроків одноосібно. Коли ж виникала колізія, то він міг вдаватися до додаткових джерел легітимації рішення – зборів бояр або віча. Але ця практика не була якоюсь конституційована, бо була певним правовим чи політичним ексклюзивом.

Правосвідомість доби не вимагала від широких суспільних верств відстоювання політичних та інституційних інновацій, що цілком відповідало цінностям традиційного суспільства. Саме цей чинник є причиною пасивної позиції суспільства по відношенню до держави у вказаний період. Проте поняття «гармонізації» у вказаний період у відносинах з владою ми можемо визначати мірою їх відповідності ustalеним нормам та традиції. Провідним інструментом міжкнязівської політики були князівські з'їзди, які з 1097 р. час від часу унормовували відносини між Рюриковичами. Єдиним над князівським інститутом була православна церква, котра виступала консолідуючим чинником за умов роздробленості³⁷.

Вихідним критерієм в оцінці стану відносин держави і суспільства за часів Великого князівства Литовського є наявність суспільного консенсусу. Показником його наявності є відсутність потужних соціальних вибухів, а

³⁷ Див.: Толочко О. Вказ. праця. – С.10-49.

відомі суспільно-політичні конфлікти були проявом переважно внутрішньо-елітних суперечностей, які набували помітного суспільного резонансу.

Як вже зазначалося, політичний процес у литовсько-руській державі відбувався переважно в середовищі вищої еліти (князівські роди та їх васали). Відповідно широкі маси населення не були суб'єктом політичної діяльності і не могли виступати окремою стороною у політичних колізіях. Тому наділення широкого кола суспільних верств або осіб ширшими політичними правами було відсутнім як тема публічної полеміки та проблема для відповідного врегулювання. Полеми для колізій лишалися правові конфлікти, пов'язані з власністю та особистими правами на рівні локальної спільноти.

Регулятором таких конфліктів в якості вищої інстанції міг виступати великий князь. Верхівка місцевої знаті мала можливість впливати на рішення свого регіонального князя; втім, водночас той залишався у сфері верховного права «господаря» й мав коритися його волі. Відомі випадки оскарження рішень, прийнятих на місцевому рівні. Так, у 1453 р. до великого князя литовського Казимира звернулися кілька київських бояр, покритвджених князем Олельком. Як наслідок, останній повернув своїм підданам незаконно відібрані у них землі³⁸.

Основним правовим документом, який служив для подолання правових колізій та конфліктних ситуацій став «Статут Великого князівства Литовського» - основний кодекс права ВКЛ. Він видавався у трьох основних редакціях 1529, 1566 і 1588 рр. Джерелами Литовського статуту були звичаєве литовське, білоруське, українське право, відповідна місцева судова практика, «Руська правда», польські судебники та кодекси інших держав. Статут Великого князівства Литовського увібрав у себе основні положення державного, цивільного, сімейного, кримінального і процесуального права князівства, норми римського, руського, польського і німецького, кодифікованого звичаєвого права, відповідної місцевої судової практики,

³⁸ Русіна О. Вказ. праця. – С.63.

«Руської правди», польських судєбників. Варто зазначити, що його положення діяли на землях Литви і України аж до середини XIX ст. Процес прийняття редакцій Статуту є показним щодо форм улагодження конфліктів та унормування у ВКЛ, а самі норми Статуту характеризують ситуацію з дотриманням прав підданих Литовсько-руської держави.

Статут декларував рівність громадян незалежно від соціального стану й походження, віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону перетворювати вільних людей на рабів і т. ін. Водночас запроваджував привілеї князів, магнатів та шляхти, у тому числі право на закріпачення селян.

Протягом XVI ст. було видано три редакції Статуту: 1-й або Старий Статут 1529 р. складався з 243 артикулів (за Слуцьким списком - 272), об'єднаних в 13 розділів, в яких були зібрані норми судово-процесуального, кримінального, цивільного та господарського права. Провідною думкою цього кодексу була охорона інтересів держави і, зокрема, шляхти, а особливо магнатів. Так, мисливський собака оцінювався в 2 рази дорожче за «мужика тяглого». Цей статут регулював відносини в усіх кінцях різномовної держави, до нього увійшли деякі положення «Руської Правди» та норми звичаєвого права, ряд пунктів з польських та німецьких судєбників, а також з «Саксонського Зерцала»

Перший розділ трактував питання про верховну владу та ставлення до неї населення. Другий - про «земську оборону», себто про організацію військової служби. Третій - про шляхетські вольності. Четвертий - про суддів та про суди. Всі інші містили норми права цивільного й карного, а також порядок судового процесу. Статут був, безперечно, підсумком певної боротьби між панами-магнатами та шляхтою й фіксував ту сукупність прав і привілеїв, які здобула собі шляхетська верства. Шляхті було гарантовано: її не можна карати без судового публічного процесу; землю не можна одібрати без вини; відповідальність шляхтича за злочин встановлювалася лише індивідуально. Шляхта також дістала право апеляції на рішення суду воєводи або старости до

самого великого князя, мала свободу виїзду за кордон. Шляхетські піддані увільнялися від усяких податків і повинностей. За убивство шляхтича шляхтич платив 100 коп. грошей «головщини» родині вбитого і стільки ж «вини» - великому князю. За убивство ж шляхтича холоп платив головою.

Для розроблення проекту II Литовського статуту було створено комісію з 10 чоловік (5 католиків і 5 православних). Статут було затверджено сеймом в 1554 р., але він набув чинності лише 1566 р. II Статут з уваги на особливу роль волинської шляхти при його укладанні званий Волинським, 1566 р. (367 артикулів у 14 розділах), здійснив адміністративно-політичну реформу держави (поділ на повіти), а також поширив привілеї рядової шляхти. До литовського сейму були введені, поруч з вищою палатою (пани-рада), представники рядової шляхти - повітові послы. Цей кодекс є юридичним оформленням панівної ролі шляхти в державі і дальшого обмеження прав селянства (в містах діяло т.зв. магдебурзьке право). Статут 1566 р., в суті, на високому рівні кодифікаторської техніки завершив розвиток Великого князівства Литовського як правової держави, підтвердивши цикл реформ, що передували оголошенню самого Статуту. Відкриває цю низку актів королівський привілей 1563 р. про скасування обмежень православних порівняно з католиками (це мало радше моральне, ніж юридичне значення). Наступний крок - це Більський привілей 1564 р., за яким і для магнатів, і для шляхти запроваджувалися спільні виборні шляхетські суди за зразком земського судочинства в Польщі. Розвиваючи початі реформи, Віленський привілей 1565 р. проголосив створення регулярних повітових сеймиків і вальних сеймів із правом шляхти «на містцях гловнійших повітом... зьсждчатися, радити, обмовляти й обмишляти». Утворення земських судів і повітових сеймиків вимагало уточнення адміністративно-територіального поділу держави, що тоді ж було проведене й зафіксоване у так званому «Списань повітов Великого князства Литовского й врадников в них». Згідно з новим адміністративним поділом, на теренах майбутньої України встановлено

такі адміністративні одиниці-воєводства: Київське - з двома судовими (Київським і Мозирським) і двома несудовими (Житомирським і Овруцьким) повітами; Волинське - з Луцьким, Володимирським і Крем'янецьким судовими повітами; Брацлавське - з одним судовим повітом (Брацлавським) і одним несудовим (Вінницьким), а також Підляське та Берестейське (з Пінськом) Цей поділ, що з незначними змінами проіснував до кінця XVIII ст., безпосередньо торкався і політичних прав шляхти, бо лише володіння «осілістю», тобто маєтком, у конкретному повіті служило підставою для участі в місцевих сеймиках і надавало право голосу в земських самоврядних органах. У такий спосіб Другий Литовський Статут 1566 р. радикально зреформував усю систему органів влади й управління, остаточно утвердивши ідею самоврядної і шляхетської держави, зближеної в типі основних політичних структур із Польським королівством. Крім того, II Статут продемонстрував високий рівень системної правничої думки.

Статут Великого князівства Литовського 1588 р., названий Третім, був складений після Люблінської унії 1569 р., об'єднання ВКЛ та Корони Польської. Статут містив 488 артикулів, розбитих на 14 розділів. Він позначався засвоєнням багатьох польських юридичних понять у наново систематизованому і значно поширеному кримінальному й цивільному праві Статуту, а особливо в остаточному закріпленні привілеїв шляхти і в повному закріпаченні селян. Цей статут, що діяв, зокрема, у Київській, Подільській та Волинській губерніях до 1840 р., юридично запровадив кріпосне право на Брацлавщині і Придніпров'ї. Закріплював феодалну власність на землю, передбачаючи і власність на неї селян. Третій статут оформив створення єдиного стану кріпосних селян шляхом злиття закріпачених слуг з іншими розрядами залежних селян³⁹.

³⁹ Докладніше див.: Статут Великого князівства Литовського 1529 года. Минск, 1960; Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. - Минск, 2003. - С.35-263; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Минск, 1989.

Загалом Велике князівство Литовське поступово перетворилося на державу з провідною політичною роллю шляхетської верстви, яка виступала як репрезентант інтересів «суспільства» та «політична нація». Інші суспільні стани могли мати правову автономію (станове право) – міщани у містах з Магдебурзьким правом, духівництво, проте селянство опинилося безправною суспільною категорією, і поліпшення його становища могло змінитися лише внаслідок цілеспрямованих реформаторських дій державних інститутів (чого не було до XIX ст.), або внаслідок революційних суспільних змін, пов'язаних із кризою існуючого державного устрою та політичної системи.

Комунікація суспільства і влади за часів Речі Посполитої визначалася її конституційним устроєм шляхетської демократії. Монарх обирався пожиттєво, але перед тим узгоджував свої повноваження з політичним класом. В середовищі шляхти існувала правова і політична рівність, яка реалізовувалась через структури шляхетського самоврядування основні засади політичного устрою розглянуті у попередньому розділі. Однак ці процеси не торкалися інших станів суспільства, які навіть маючи правову автономію (міста), не впливали на політичний процес, а селянство (більшість населення) перебувало у безправному становищі кріпаків.

Річ Посполита оформилась як станово-шляхетська монархічна держава на чолі з виборним королем. Король обирався усім шляхетським загалом на так званих конвокаційному та елекційному сеймах, і, відповідно, вступав на королівство на сеймі коронаційному. Король виступав вищим гарантом прав усіх станів і підданих Речі Посполитої. У такій іпостасі він був вищою апеляційною інстанцією, очолював сеймовий, надвірний, а згодом - асесорський суди. Він видавав грамоти на права і привілеї окремим суспільним групам і особам. Адміністративну владу на місцях здійснювали призначені королем воєводи, каштеляни, підкоморії, гродські старости, а в містах, наділених магдебурзьким правом, - магістрати. Разом з тим, прерогативи короля суттєво обмежувалися у сфері зовнішньої політики,

фінансів, поземельних відносин тощо повноваженнями сейму, сенату, senatorів-резидентів. Король не міг усунути від влади призначених ним же пожиттєво урядовців, навіть за умов невиконання ними своїх обов'язків.

Король обирався пожиттєво. Проте він не міг передати владу своєму спадкоємцю. Король не мав права заарештовувати шляхтича без попереднього розгляду його справи у суді. Для того, щоб контролювати діяльність монаршої особи, після смерті кожного короля і перед обранням нового правителя збирався конвокаційний сейм. Учасники його опрацьовували умови, які повинен був прийняти при обранні новий король. Це було вихідною, початковою формою діалогу «політичного народу» та монархії, який надалі триватиме через сеймові процедури. Українських земель та українського населення це торкалося в міру приналежності до шляхетського стану.

У періоди безкоролів'я владу в Речі Посполитій посідала «каптурова конфедерація» шляхти. На чолі держави ставав католицький примас (гнєзненський архієпископ), на якого покладався обов'язок підготовки королівської елекції і який прибирав на себе звання «інтеррекса» («міжкороля»). Обрання нового короля обов'язково мало пройти три етапи: конвокацію, елекцію і коронацію. На консюкації послі від земель утворювали генеральну конфедерацію - каптур (назва походить від каптура - шапки, яку носило духовенство, що брало участь у жалобних обрядах королівського поховання), а також затверджували склад каптурових судів. Елекційний сейм заслуховував senatorів й іноземних послів, які представляли претендентів на королівський трон Речі Посполитої, а також укладав пакти-конвенти для майбутнього кандидата. На коронаційному сеймі обраний монарх видавав загальне підтвердження прав своїх підданих, складав коронаційну присягу, повідомляв послів про відбуття коронації.

Для безпосереднього керівництва державою король призначав вищих посадових осіб, які разом формували королівський уряд. Це були коронний

маршалок, канцлер, підканцлер, великий коронний і польний коронний гетьмани, підскарбій. Допомогу в здійсненні управлінських функцій уряду надавав чиновницький апарат, що формував Коронну канцелярію. Після інкорпорації українських земель до складу Корони було створено спеціальний підрозділ — так звану Руську канцелярію.

Важливу роль у державному житті республіки відігравали місцеві сеймики. Сеймики уособлювали собою прояви самоврядності. Саме на сеймиках шляхта усвідомлювала себе політично активною частиною суспільства, що бере на себе вирішення найважливіших питань регіонального і загальнодержавного значення. Найраніше сейми скликати почали в Галичині, ще від кінця XIV ст. На Волині перші повідомлення про зібрання повітової аристократії для вирішення нагальних проблем місцевого життя датуються першою третинною XIV ст. ,проте регулярно почали скликатися волинські сеймики вже після їхнього узаконення жалуваною грамотою Зигмунта II Августа 1565 р.⁴⁰

На українських землях сеймики відбувалися у Києві та Житомирі, де сеймикувала шляхта Київського воєводства, у Брацлаві та Вінниці - шляхта Брацлавського, в Кам'янці-Подільському - Подільського, в Луцьку та Володимирі, а іноді в Кременці - Волинського, в Белзі - Белзького, в Холмі - Холмського, в Чернігові - Чернігівського, у Галичі - Галицької, Коломийської і Терехівської земель, у Судувій Вишні - Львівської, Перемильської і Сяноцької земель. Залежно від завдань, для вирішення яких скликалась шляхта, сеймики поділялись на передсеймові, елекційні, каптурові, реляційні, депутатські. Передсеймові сеймики збирались напередодні проведення вального сейму. Для їх скликання король відправляв свого легата з королівським листом, в якому викладалися причини скликання сейму. Після ознайомлення зі змістом листа шляхта обирала своїх послів (делегатів) на сейм і формулювала положення наказу (інструкції). Наказ міг або надавати

⁴⁰ Горобець В. Вказ. праця. – С.101-109.

послам свободу дій при ухвалюванні певних рішень, або ж, навпаки, змушував їх діяти строго у відповідності з ухваленими на сеймику постулатами. Посли від сеймиків певних провінцій (які, до речі, отримували права недоторканності впродовж 4 тижнів до і після сейму) збирались разом із сенаторами відповідних воєводств на так звані генеральні сеймики, де узгоджувались позиції кожної провінції на вальний сейм.

Нерідко обрання послів на вальний сейм Речі Посполитої перетворювалось на справжні баталії, не лише політичні, але й із застосуванням фізичної сили. Траплялись випадки, коли ворогуючі сторони, так і не зумівши узгодити позиції й обрати компромісний склад посольської делегації, відправляли до Варшави кожна своїх делегатів, перекладаючи на сейм вирішення питання легітимності своїх представників.

По завершенні роботи вальною сейму шляхтичі певних воєводств і земель збирались на так звані реляційні сеймики, на яких послы звітували про виконання наданого їм наказу, перебіг сеймових дебатів і зміст ухвалених за їх результатами конституцій. Дослідники й досі сперечаються стосовно незалежності учасників сеймикування від впливів місцевих магнатів, які часто-густо ще до початку сеймових засідань добивались потрібних собі рішень, щедро «аргументуючи» свою позицію «вином і медом». Полегшувала магнатам реалізацію цього завдання і наявність на службі в них великої кількості збіднілих або зовсім обезземелених шляхтичів, котрі, однак, мали право голосу і цим правом часто-густо користались на користь свого патрона. Шляхетський загал Речі Посполитої відповідально звернув свою увагу на цю колізію лише у другій половині XVIII ст., позбавивши врешті безземельну і, відтак, легко керовану із-зовні шляхту права голосу. З метою недопущення кровопролиття на сеймиках було навіть прийнято спеціальну ухвалу, що забороняла шляхтичам застосовувати зброю в публічних місцях, а насамперед на власних зібраннях.

Королівська влада прагнула поставити ініціативу скликання сеймиків під контроль своєї адміністрації - воєвод, каштелянів, старост. Проте на практиці шляхта пручалась цьому і добилась розширення прерогатив шляхетської корпорації, в тому числі й щодо права на скликання сеймиків, а також розширення їхніх можливостей у справі використання фінансів, керівництва судами, військом, місцевою адміністрацією. Засада одностайності процесу сеймування породила такий феномен політичного життя, як конфедерація шляхти. Конфедерації мали давню історію й уособлювали собою право обивателя на відмову послуху. Вони являли собою збройну лігу, об'єднану присягою щодо відстоювання свого права на справедливість й усунення заподіяної їм кривди.

Конфедерації були легальною формою демонстрації опозиції королівським намірам. Учасники конфедерації обов'язково формували «акт конфедерації», де викладали свої скарги і висловлювали жадання, виконання яких вони добивались. На практиці, рокош був нічим іншим, як узаконеною формою громадянської війни.

Варто повторитися, що вищевикладені засади самоврядності та законної опозиційності торкалися на українських землях лише шляхта, і не були доступними іншим верствам – зокрема козацькій. І хоча за практикою і програмою козацьких повстань їх можна вважати «рокошем» або «конфедерацією» у термінах шляхетської правосвідомості, але невизначеність статусу козацтва робила ці виступи «ребелією» - тобто протизаконним бунтом, а не захистом прав і вольностей. Безуспішність діалогу козацтва з владою Речі Посполитої стала фактом після сеймової «Ординації війська Запорізького» 1638 р., яка позбавила козацтво інститутів самоврядування. По суті, єдиним виходом для запорожців знову лишився збройний шлях, на який вони врешті вступили у 1648 р. під час Хмельниччини⁴¹.

⁴¹ Горобець В. Вказ. праця. – С.104-112.

Найвизначнішим джерелом, який засвідчує спроби свідомої гармонізації відносин в українській козацькій державі, що утворилася у 1648 р., став відомий документ 1710 р. Це була альтернатива, яка пропонувала принципово інший шлях розвитку політичної системи Гетьманату – убік від усе більшого контролю царського уряду, ближче до традицій «прав і вольностей» Речі Посполитої з адаптацією до практики Війська Запорозького.

Це було запропоновано в політичному трактаті, відомому в історичній літературі під назвами «Конституція 1710 року», «Бендерська Конституція» або «Конституція Пилипа Орлика» (оригінальна назва - «Пакти та Конституції законів і вольностей Війська Запорозького»). Цей документ є показним не лише як політична декларація, але й як зріз політико-правових уявлень козацької еліти. В контексті нашої проблеми він є показним як адресована зовнішньому світу політична декларація, що легітимізує право «козацької нації» на політичну суб'єктність, і як, власне, уставодавчий документ, що унормовує відносини між різними соціальними станами козацької України, гармонізує взаємини влади та підданих Гетьманату. В сучасній історичній і правознавчій літературі домінуючими стали трактування документу саме в контексті розвитку європейського конституціоналізму.

За своїми особливостями Конституція 1710 р. найбільше подібна до пактів-конвентів, характерних для політичної культури Речі Посполитої. Певні аналогії тут можна помітити не лише в частині назви документу, а й у його змісті. Так, наприклад, аналогом претендента на королівство в документах річпосполитської політичної практики в козацькому варіанті виступає гетьман. А в ролі українських станів, відповідно, городове козацтво (чи точніше - городова козацька старшина) та Військо Запорозьке Низове. Згадуються в документі й інші українські стани, наприклад міщани – «місто Київ та інші українські міста з магістратами своїми», а також ченці, посполиті. Щоправда, вони не виступають в ролі суб'єкта політичного процесу, а їхні інтереси вже звично представляються козацтвом.

Якщо ж вести мову про найбільш визначальні функції пактів-конвентів, то однією з головних є обмеження влади монарха, недопущення порушення ним прав своїх підданих, застереження можливих проявів його самодержавства. Аналогічна за своїм змістом (і, що характерно, навіть формулюванням) ідея закладена і в Конституцію 1710 р. Зокрема, у ст. 6 мова йде якраз про недопущення невластивого гетьманському урядуванню інституту самодержавства.

У цьому документі найбільше місця відведено питанням створення умов для гармонізації стосунків усередині козацької України, тобто побудови такої моделі устрою, яка максимально задовольняла, якщо не всіх тогочасних учасників політичного життя Гетьманату, то, принаймні, тих з них, які у специфічних умовах боротьби за повернення на батьківщину відігравали в ньому провідні ролі, а саме: гетьманський провід, козацьку городову старшину і городових козаків та запорожців. Частина пропозицій, включених до тексту Конституції 1710 р., прямо впливала зі специфіки тогочасних взаємин гетьманського проводу із січовим товариством, обумовленою важливістю підтримки козаками кошового Костя Гордієнка акції гетьмана Івана Мазепи навесні 1709 р., а відтак виразно несла на собі карб своєрідної пошани Війську Запорозькому Низовому.

Втім, головна концептуальна ідея внутрішнього облаштування Гетьманату закладена в уже цитованій вище статті 6-ій, де мова йде про недопущення гетьманського самодержавства, через яке «...уросли многіе в отчизні и в войску Запорожском нестроєнія, прав и волностей разорєнія, посполитіє тяжєсти, насильнїє и закупнїє урядовь войскоабїхь распоряжєньє, легкое Старшинї Енеральной, Полковникові и значного товариства поважєньє...»⁴². Перешкодою на шляху розвитку «невластивого» гетьманській владі самодержавства мав стати принцип колегіальності при вирішенні важливих суспільних проблем, допущення до повноцінного

⁴² Цит. за: Горобець В. Вказ. праця. - С.127

управління державою козаків (а насправді — козацької старшини): з усіма «...Енеральними особами, Полковниками и Енеральними Совітниками долженъ будеть теперешний Ясновельможный Гетманъ и его сукцессорове (наступники) о цілости отчизны, о добрі оной посполитомъ и о всякихъ діліхъ публичныхъ радитися, ничого безъ ихъ соизволенія и совіту, приватною своєю владою, не зачинати, не установляти и въ скутоу» не приводити»⁴³. Як головний інструмент реалізації цього принципу, пропонувався шлях впровадження в практику державного життя Гетьманат, апробованого вже раніше інституту Генеральних рад, але з внесенням при цьому суттєвих змін у характер його функціонування.

Утім, поразка військово-політичних акцій гетьмана П. Орлика, скерованих на повернення очолюваного ним Війська Запорозького в Україну, позбавила можливостей апробації положень Конституції 1710 р. в умовах реальної політичної взаємодії. Отож закладені у ній норми можна розглядати лише як демонстрацію політичних устремлінь частини українського козацтва, причому реалізовану у специфічних умовах вимушеної еміграції. Реалії ж діалогу влади та народу надалі відбувалися в рамках, які задавав устрій Російської імперії.

Потреба реформ була загострена поразкою в Кримській війні. Про них заговорило суспільство, принаймні освічена його частина, яка з кожним десятиліттям існування університетів чисельно зростала, займаючи все більше посад у вищих, центральних і місцевих державних установах. Громадський настрої вплинув на Олександра II, який під його тиском став переконаним реформатором, а тому самодержавство знову стало рушійною силою соціального розвитку, що продемонстрували ліберальні реформи 1860-1870 рр.

Для їх проведення імператор шукав підтримки громадськості. Отримавши її, він йшов на співпрацю, хоча не з усіма соціальними прошарками

⁴³ Цит. за Горобець В. Там само.

однаковою мірою. Найбільше з дворянством, тією його інтелектуальною частиною, яка була переконана, що відсталість держави спричинена відокремленістю суспільства від влади. Практично всі проекти законодавчих актів, за якими відбувалося реформування, друкувалися і активно обговорювалися в пресі. 1862 р. були опублікований урядовий проект земського самоврядування, в якому йшлося про переваги місцевих діячів перед столичними чиновниками, оскільки перші краще розуміли регіональні проблеми, були особисто зацікавленими в економічному використанні коштів та здатні протистояти корупції і бюрократичній тяганині, орієнтуючись на місцеві потреби, а не на вище керівництво. Держава підтримувала в середовищі інтелігенції почуття її відповідальності перед народом, подвижництво, колективізм.

Всі реформи, особливо селянська 1861 р., значною мірою сприяли доланню станових перегородок. Внаслідок цього суспільство перетворювалося на всестанове. Селяни отримували особисту свободу. Вони, як і представники всіх інших станів, оголошувалися рівними перед законом і могли брати участь у керівництві державними справами на місцевому рівні. Враховуючи малу освіченість селянства, його чисельність та перебування у стані розподілу землі з вчорашнім поміщиком, держава пішла на створення куріальної системи виборів.

Реформи місцевого управління пройшла із впровадженням принципів буржуазного права, що базувалися на майновому цензі. Верховна влада засвідчувала найширшу співпрацю з підданими й делегувала частину своєї влади і компетенції місцевим органам, залучаючи виборних представників всіх станів до поліпшення місцевого господарства. При заснуванні земств держава підтримувала перш за все дворянський стан, кращі представники якого мали досвід місцевого господарювання, знання, фінанси для достатньо ефективної діяльності на повітовому і на губернському рівнях. Створювалися ще небачені в історії Російської імперії органи, з поділом владних

повноважень - на розпорядчі і виконавчі з можливістю набувати власність з правами юридичної особи; їм надавалася можливість самостійно формувати, встановлюючи норми оподаткування, місцевий бюджет, і витратити його на найнагальніші соціальні потреби, в тому числі й побутові послуги, зокрема такі як-от: освіта, медична допомога, агрономічне і ветеринарне обслуговування, страхування. Земські зібрання, що проходили раз на рік, обговорювали і приймали програму дій та затверджували бюджет. Земські управи функціонували постійно і забезпечували її виконання, наймаючи фахівців для будівництва місцевих шляхів, лікарень, шкіл та інших передбачених зібранням заходів. У таких спосіб забезпечувався розвиток локальної господарської інфраструктури.

Характер взаємовідносин земств з державною владою визначається цілою низкою факторів, зокрема детальною до дріб'язковості регламентацією повноважень, неточністю правових формулювань, суворістю законодавчих норм і хронічним невиконання їх населенням, особливо на перших порах. Останнє можна пояснити як його недовірою до будь-яких форм влади, зростанням розмірів податків, що йому доводилося виплачувати, так і браком «ідеального бюрократа» і багато іншого. Земства були поставлені під адміністративний контроль, коли і уряд, і губернатор могли втручатися в його діяльність, тим більше, що вони не мали у власному розпорядженні примусових органів і при потребі зверталися до державної поліції. Губернатор мав право попередньої цензури, що значно стримувало земські видання, як і заборон всяких міжземських об'єднань. Ці слабкі місця пояснюються тим, що при створенні тимчасового положення про їх діяльність перемогла державна, а не громадська теорія самоврядування⁴⁴.

В наступний після 1864 р. період верховна влада цілою низкою розпоряджень роз'яснювала сферу компетенції земств, звертаючи увагу на такі питання, як норми оподаткування торгово-промислових закладів,

⁴⁴ Шандра В. Вказ. праця. – С.251-261.

власників лісів, містян. Новими законодавчими актами вона і обмежувала, і розширювала компетенцію земств, виходячи з їхньої практичної діяльності. Причому, деякі законопроекти передавалися на попереднє обговорення земств. Навіть більше, центральна влада стримувала губернаторів і начальників відомчих місцевих установ, які не вміли співпрацювати з земськими діячами, а переслідувала земства, якщо до їхніх лав проникали революціонери-народники. На час створення 1879 р. тимчасових генерал-губернаторств в Харкові і Одесі губернатори отримали право звільняти із земств неблагонадійних посадовців, однак вже наступного року цей указ було відмінено.

Взаємодія влади і земств в процесі з'ясування конкретних питань регіонального значення змінювалася, і центр почав все більше їм довіряти, оскільки ті встигли зарекомендувати свою ефективність в налагоджуванні місцевого господарства. Хоча у новому законодавчому акті 1890 р. було здійснено цілу низку заходів по одержавленню земств шляхом посилення за ними губернаторського контролю, зміни виборчої системи. Остання сприяла тому, що зменшилося селянське представництво, натомість збільшилася кількість місць для дворян та міщан. Набули популярності земські клопотання, з якими ті зверталися до міністерств, губернатора, а то й імператора. Чим довготривалішою була діяльність земств, тим більше вони набували невластивих їм спершу бюрократичних форм, котрі пов'язувалися як стомленістю від постійних виборів, апатією населення, яке далеко не завжди поділяло ентузіазм, та й розчарування самих земців у низькій віддачі повсякденної роботи. Давалася взнаки й відсутність повноцінного контролю зі сторони громадськості.

Держава також все більше надавала земцю функцій чиновника. Спершу голова і члени земської управи набули рис державних службовців як через схвалення їх губернатором на посадах, так і через запровадження для них формулярних списків, а згодом земські посади прирівнювалися до табельних

чинів, аби можна було гласним при бажанні перейти на повноцінну державну службу. А вже згідно з височайше схваленим положенням про губернські і повітові земські установи від 12 червня 1890 р. земський голова і члени управи вважалися, що перебувають на державній службі. А ті з них, які не мали чинів, могли вже на них розраховувати після першої каденції.

Міська реформа 1870 р. також була покликана створити громадське управління на принципах всестановості і самоврядування, бо тільки вони, за розумінням вищої петербурзької бюрократії, могли вивести міста із занедбаного стану. Передували їй впровадженню місцеві комісії, які переважаючою більшістю висловились за майновий ценз, який визначав право на участь у виборах, хоча були й пропозиції освіченості, як у чернігівської комісії. За зразок бралася куріальна система німецьких міст та апробовані положення, що їх влада запровадила в Москві, Петербурзі та Одесі 1862 р.

Знову за виборними органами - думою і управою - закріплювалося міське господарство та благоустрій міст з правом формувати міський бюджет та раціонально його використовувати. Уже перші вибори вказали владі, що міщани не готові брати на себе відповідальність, бо масово не з'являлись на вибори, проте щочотири роки їх активність зростала, а також змінювалося співвідношення чисельності інтелігенції, купців, міщан і ремісників серед гласних. Для поліпшення управління містами верховна влада почала готувати новий законодавчий акт, положення 1892 р., до обговорення проекту якого залучались губернські чиновники, пропозиції яких відштовхувалися від практичного повсякдення. Зокрема, йшлося про зменшення представництва в думах від нижчих прошарків міщан, як малоосвічених і найменш зацікавлених у міських справах, запровадження територіальних діляниць замість курій, уведення контролю не тільки за законністю, а й за правильністю діяльності дум, надання виборчих прав квартиривинаймачам.

Більшість із названих і незваних пропозицій надійшла від громадськості. У питаннях контролю за використанням бюджетних коштів, запровадження додаткових зборів, як наприклад, лікарняного у Києві 1904 р. для боротьби з поширенням епідемії холери, як і раніше дозвіл давав генерал-губернатор. Побоювання, аби міське самоврядування, втім як і земське, не вийшло з під контролю самодержавної влади викликало створення місцевої державної структури - спершу, губернського присутствія в міських справах, яке згодом об'єдналося з земським в одному органі - губернському у земських і міських справах присутствію. Самоврядний принцип діяльності дум спостерігається не лише у виборності гласних, а й у інформуванні населення міст виданням власних друкованих періодичних органів.

Для епохи ліберальних реформ важливою за наслідками є судова реформа 1864 р., яка створила нове судочинство в надрах самодержавного ладу, моделюючи її за новими європейськими зразками, з незалежним публічним та усним судом та судом присяжних повірених і присяжних засідателів. Тут відбулася взаємодія влади і тієї частини суспільства, яка на професійному рівні забезпечила можливість цієї реформи, започаткувавши судові інституції і процедури, які змогли б покласти край поліцейському свавілля і дати звинуваченим право на захист. Нове покоління юристів першими відчували потребу служити праву, а не імператорській владі й почали широко, при підтримці Олександра II, формувати у суспільстві правовий світогляд. У період емансипації, нового суду потребували як дворяни, так і селяни, що набували землю у приватну власність. Однак ця реформа, не створивши адміністративної юстиції, ще продовжувала вважати інтереси держави пріоритетними, хоча й не такими важливими, як це було до впровадження судових статутів.

Втім судова реформа, як і земська та міська, не однаково запроваджувалася по всій Російській імперії. На цю динаміку впливала ступінь лояльності місцевої знаті до монаршої влади, а оскільки Січневе

польське повстання 1863 р. підтримала шляхта, то чинність нових інституцій на людність Правобережної України поширювалась за іншим графіком. Земські установи, що залучали до управління місцевих дворян, тут не запроваджувалися. Міська реформа 1870 р. сповна поширювалась лише на Київ, а судова реформа з її виборними мировими суддями також зазнала трансформації. Тут їх не обирали, а призначали, уважно відстежуючи непольське походження суддів. У цьому разі Міністерство юстиції погодилося із думкою генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова про використання досвіду Великобританії. Там мирові судді призначались королем, але в подальшому йому не підпорядковувалися і не могли бути звільнені з посади.

Радикальні зміни в відносинах держави та суспільства відбуваються на початку ХХ ст., коли невдала війна з Японією загострила вже накопичені суспільні протиріччя. Прагнення земств мати власне представництво при верховній владі для з'ясування нагальних соціальних потреб та неможливість його реалізувати поєднувалося з наростанням у суспільстві опозиційних настроїв, які захоплювали найширші кола освіченої громадськості, студентства, селянства і врешті, робітників, які застрайкували спершу у Петербурзі, а згодом їх підтримали київські та харківські. Земства, які у листопаді 1904 р, квітні та травні 1905 р. провели загальноросійські з'їзди у Петербурзі, і у яких активну участь взяли земські діячі Лівобережної України, висунули цілу низку соціальних і політичних вимог, серед них - право на приватне життя, притягнення до відповідальності посадових осіб, припинення адміністративного переслідування, свободу віросповідання, слова, друку та зібрань. Особлива увага зверталася на зрівняння прав селян з правами інших станів, а всім громадянам надання політичних прав. На переконання земців, народ через своїх представників повинен був брати участь у законодавчій діяльності, а для цього пропонувалося урядові формувати Державну раду за виборним принципом, причому, із запровадження двох палат, одна у складі

представників від народу, інша - від органів місцевого самоврядування. Уряд в неполітичній частині вирішив задовольнити вимоги земців. Більше того, міністр внутрішніх справ П. Святополк-Мирський виступив з проектом реформ про включення до Державної ради виборних представників від земств і міських дум. Обіцянки сприймалися з недовірою, незважаючи на те, що імператор поклав їх виконання на Комітет міністрів.

Земські з'їзди набули важливого загальнополітичного значення, оскільки на них почала обговорюватися конституційна програма. Саме на них земства поставили питання про народну освіту та інші форми культурно-освітньої діяльності, йшлося й про запровадження загальної обов'язкової початкової освіти.

Вимоги українських земств змушували уряд визнати, що існуючі на початок ХХ ст. обмеження сфер функціонування української мови, вступають у протиріччя із загальним курсом лібералізації. Як і те, що українофільський рух не становить небезпеки, а от заборони української книжки перешкоджають поширенню серед селянства практичних знань, і заважають долати його низький культурний рівень. Те, про що попереджали українофіли ще у 1860-х рр. стало реальністю для влади лише 1904 р., яка вирішила проконсультуватися з фахівцями із цього питання - Петербурзькою АН. Заходи, пов'язані з переглядом обмежувального законодавства про вживання української мови, розпочалися внаслідок указу Миколи 11 від 12 грудня 1904 р. Його восьмий пункт вимагав відмовитися від надмірних утисків у сфері друкованого слова. Тоді Комітет міністрів у пошуках засобів його виконання зобов'язав Академію наук, Київський і Харківський університети запропонувати своє бачення виходу із ситуації, попередивши, що не слід торкатися питання шкільної освіти.

Невдала війна з Японією додала на адресу уряду низку нових звинувачень у келійності, непрофесійності, безвідповідальності, схваленні рішень у вузькому бюрократичному колі, й громадськість вже не чекала від

нього результативних рішень. Події змусили Миколу II доручити особливій нараді під головуванням міністра внутрішніх справ О. Булігіна укласти законопроект про Державну Думу. Щоб припинити наростання революції, верховна влада приймала одне рішення за іншим - відмінялась заборона на україномовне видання Священного писання; поляки західних губерній отримували право купівлі й оренди землі, якого вони були позбавлені після другого польського повстання; відмінено низку обмежень для старообрядців. Були зняті виборні обмеження сільським мешканцям, волосним сходою повернуто право обирати гласних.

Під тиском всезростаючого опозиційного руху та страйкових виступів імператор Жовтневим маніфестом 1905 р. пішов на компроміс, надаючи населенню громадянські свободи, особисту недоторканність. Указом від 5 жовтня 1906 р. ліквідувалися особливі переваги на обіймання державних посад в залежності від станомою походження, за винятком іногородців. Таким чином дворянство позбавлялося чи не останнього свого привілею - переваг при вступі на державну службу та кар'єрному зростанні.

Незважаючи на бурхливі суспільні події, Микола II йшов лише на необхідні поступки, не втрачаючи віри у самодержавну владу. Положення про Державну думу, опубліковане 6 серпня 1905 р., надавало їй лише дорадчих повноважень. Сповідуючи ідею походження царської влади від Бога та особливий шлях розвитку Росії, для якої непритаманні західні форми правління, йому важко було зрозуміти вимоги часу. І скоріше невпевненість у благонадійності війська, як і логічна аргументація реформаторів, особливо С. Вітте, примусила його підписати маніфест від 17 жовтня 1905 р., який став першим кроком у напрямку до конституції. 1906 р. Державна Дума набула нового статусу, ставши народно-представницьким органом з законодавчими повноваженнями. До управління державними справами долучались обрані делегати, які були представлені за партійними, територіальними, становими і

за національними ознаками, а тому говорити про «чисту» українську фракцію в Першій і Другій думах не доводиться.

Згідно з списками Михайла Грушевського українська громада в Першій думі становила 44 депутати, які брали участь у з'ясуванні багатьох актуальних загальнодержавних політичних і соціальних питань. Українська громада на чолі з Л. Шрагом почала працювати над законопроектом про автономію України. У Думі другого скликання українська громада завершила роботу над законопроектом про національно-територіальну автономію України. Депутати Державної Думи 1908 р. уклали законопроект про викладання української мови у школі і про її вивчення, як окремого предмету. Втім, ці прагнення українська фракція першого і другого скликання Державної Думи змогла оголосити лише в Думі третього скликання⁴⁵.

Законопроект з обґрунтуванням потреби запровадження навчання українською мовою у початкових школах не відкидав обов'язкове вивчення російської мови, як державної. Заяву супроводжувала ґрунтовна пояснювальна записка, в якій йшлося про освіченість української людності, яка була низькою через початкову освіту нерідною мовою, як і про затримку духовного розвитку українського населення. Наводились міркування видатних педагогів про успіхи освіти, коли та надається рідною мовою, адже даремно ті вважали мову могутнім зряддям загального культурного і економічного прогресу будь-якого народу. Рада міністрів передала його на розгляд міністра народної освіти О. Шварца. Цьому посадовцю вдалося обійти аргументи записки, а зосередитися на спільності загальноросійської народності, в якій українці не стали особним народом. Його думку поділяла й комісія з народної освіти. Цей проект, як і про білоруську мову, запропонований наприкінці 1910 р., не був схвалений думською більшістю. У виступі І. Лучицького, депутата від Києва, аргументовано йшлося про дидактичну потребу вивчення української мови як рідної. Його підтримали лише ліберал Павло Мілюков та

⁴⁵ Докладніше див.: Шандра В. Вказ. праця. – С.262-266.

священик з Поділля Макарій Сендерко. Тоді як таке право, нехай і обмежене, отримали поляки, литовці, німці, татари, естонці, латиші, вірмени, чехи і грузини. Проект про запровадження української мови в судочинство чекала така ж доля.

Українська мова як предмет викладання обговорювався також IV Думою, але тоді законопроект не набув права на формальну процедуру. Його проходженню завадив волинський вікарій Нікон (Безносов), який об'явив ініціаторів «приверженцями мазепинського движенья». Ця ж дума прийняла рішення про заборону святкування 100-річчя Тараса Шевченка. Тож незважаючи на представницькі повноваження, цей орган не зміг вирішити найважливіших питань для України: її становища у складі імперії та статусу української мови. Ці вимоги тоді ще не набрали масового характеру, й в розумінні багатьох діячів суперечили ідеї імперської держави.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що відносини влади і суспільства за цей період характеризуються як такі, що базувалися на ідеях патерналістської держави, існування яких в Російській імперії явно затрималося у часі. Натомість ідеї і практики, що пов'язувалися з громадянськими правами, релігійною і етнічною терпимістю, верховенством права і закону, недоторканість особи і приватної власності - запізнювалися. Для України їх стримування пояснюється ще й з імперською політикою, яка не вбачала в українському народі окремого етносу, а також применшенням ролі неросійських конфесій за рахунок насадження православ'я. Динаміка формування взаємовідносин була переривчастою і окреслювалася не лише розвитком держави, а й особистісним фактором, який впливав із розуміння кожним імператором потреб і вимог часу на консолідацію суспільства. Крім силових методів, державна влада багато уваги приділяла поширенню освіти, яка сприяла об'єднанню різних етносів в одній державі, адже лише російська мова ставала мовою навчання в гімназіях і університетах та знання якої давало право на державну службу.

Самодержавство здійснювало управління шляхом укладання законів та створення відповідних державних установ, кожна з яких отримувала положення з визначенням об'єму і меж повноважень, серед яких не в останню чергу слід назвати цензуру і поліцію. Якщо держава не справлялася із завданнями, вона активізувала суспільство, надаючи йому самоврядності, корегуючи її розміри з оглядкою на привілейованість станів та їх лояльність до верховної влади. Для Катерини II таким механізмом стала виборність місцевих органів влади, Олександр II додав до неї господарську сферу діяльності з правом формувати місцевий бюджет та головне, почав культивувати право, як регулятор взаємовідносин держави і спільнот. Як наслідок Великих реформ, у містах та й у містечках з'явилися громадські об'єднання професійної, художньої і наукової еліти, які вважали за свій обов'язок допомогти державі у подоланні селянської неписьменності, загальнокультурної відсталості нижчих прошарків суспільства. В Україні до їх діяльності влада віднеслась з великою підозрою аж до переслідування внаслідок того, що просвітницьку роботу ті вели мовою, зрозумілою народу, й більше того, вдосконалювали її, плекаючи українську художню літературу й ставили перед владою вимогу запровадити нею навчання у школі.

Для відносин між державою і суспільством за винятком польських повстань та перманентними конфліктами із заборонаю української мови була характерною взаємодія, без різкого антагонізму, принаймні, до першої російської революції, яка з 1905 р. перервалася через невміння влади вирішити широке коло соціальних та національних проблем.

В умовах революційного хаосу збереження політичними силами лояльності широких мас означає збереження влади. При цьому революційне суспільство нездатне до компромісних політичних рішень. Тому шляхи опанування суспільною енергією лежать в площинах одночасно популізму та примусу. Революцію виграє найжорстокіша і найцинічніша влада, яка часто виявляється гіршою за стару, більш агресивною та авторитарною. Тому

згасання революційної енергії мас супроводжується суспільним розчаруванням, депресією, апатією, руйнацією соціального капіталу. Саме за таким сценарієм розгорталася революційній події 1917-1920 рр. в Україні.

Царська влада у 1917 р. впала без жодного пострілу – під тиском протестуючої вулиці. В українських містах пройшли масові мітинги та демонстрації на підтримку революційних подій в Петрограді. З урядових установ, вулиць міст, помешкань обивателів швидко зникла символіка поваленого режиму. Натомість у моду стрімко ввійшли революційні образи – червоні прапори, банти, елементи одягу. Разом з цим широко вжитку набувала й національна, передусім, жовто-блакитна символіка. І часто після «Марсельези» учасники революційних заходів співали «Ще не вмерла Україна» та «Заповіт».

З проблемою лояльності широких мас в першу чергу зіткнувся Тимчасовий уряд, який не мав великого кредиту довіри. Від початку своєї діяльності він відчував внутрішню слабкість і недостатню легітимність. Тому вже у першій офіційній відозві уряд своїм найпершим обов'язком називав скликання Всеросійських установчих зборів, які мали легітимізувати нову владу. Тут також давалися взнаки як недостатній розвиток політичної культури населення, відчуженого імперським режимом від влади, так і явна настанова Тимчасового уряду на гальмування радикалізації мас. На відміну від Тимчасового уряду, Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів як інститут прямої демократії мала у очах вулиці більшу легітимність і була більш чутлива до коливань її настроїв. Крім того Рада, у тому числі під впливом більшовиків, намагалася «розгойдати» революційну ситуацію.

В Україні ситуація була дещо складніша. Станом на початку літа 1917 р. тут функціонували більше 250 робітничих і 50 військових рад. Однак ключову роль відігравала Українська Центральна Рада. Вона мала на той час майже 800 мандатів, більшість з яких були в руках солдат, селян, робітників.

Таким чином Центральна Рада за своєї легітимністю більше походила на Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів. Однак своїми поміркованими діями вона стримувала радикальність мас. Так, у травні 1917 р. за підсумками роботи Першого Всеукраїнського військового з'їзду до Петрограду була відряджена делегацію Центральна Рада на чолі з В. Винниченком – її завданням було добитися від центральної влади прихильної заяви щодо перспектив української автономії. Хоча резолюція з'їзду була більш радикальна – від Тимчасового уряду та Ради солдатських і робітничих депутатів вимагалось негайне проголошення національно-територіальної автономії. Переговори закономірно провалилися – Тимчасовий уряд не погоджувався навіть на програму-мінімум. І вже наприкінці травня, на Всеукраїнському селянському з'їзді, в якому взяли участь 2500 делегатів, Центральна Рада була піддана критиці за нерішучість. У відповідь вона спромоглася видати Перший універсал, де в досить загальних і метафоричних формулюваннях закликала населення до розвитку національної свідомості і більш активної участі в адміністративному апараті: «Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй Землі має право сам порядкувати своїм життям»⁴⁶. Як бачимо, вже з самого початку лідери Центральної Ради йшли вслід за вимогами мас, ніж вели їх за собою.

Ще більше проблем приніс Другий Універсал. Відкладення рішення про встановлення національно-територіальної автономії розчарувало українське населення. Крім того, Центральна Рада разом з Генеральним секретаріатом, інтегровані в управлінську структуру Тимчасового уряду, стали переймати на себе критику і негатив, пов'язаний з провалами останнього. Адже невіршеними залишалися два з найбільш болючих питань – вихід Росії з Світової війни та земельна реформа. Затягування оберталось падінням дисципліни та деморалізацією армії та стихійним захопленням селянами

⁴⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.105.

поміщицької землі. Суспільство стрімко поляризувалося: від Тимчасового уряду і від його представника в Україні Генерального секретаріату вимагалися рішучі дії, які були явно непопулярні для окремих верств. Однак політичної волі до цього не існувало. Так втрачалися одночасно і лояльності мас, і влада.

Центральна Рада проявила себе найкраще в сфері національних відносин. У рамках протистояння з російським шовінізмом український національний рух намагався консолідувати навколо себе й рухи інших національних меншин. З ініціативи українських політиків у вересні в Києві цілий тиждень проходив З'їзд народів, у якому узяли участь представники 12 національностей колишньої імперії. За рішенням з'їзду, мала бути створена Рада народів Росії з місцем перебування у Києві. Тим самим робився виклик централістські налаштованому Тимчасовому уряду, однак через розгортання політичної кризи вказана ініціатива так і не було реалізована.

Після переходу у столиці влади до Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів українське суспільство очікувало від Центральної Ради більшої активності та радикалізму, адже її ініціатива не була вже обмежена Тимчасовим урядом. Однак провідники українського національно-революційного руху не виявилися на висоті завдань. У політичній сфері автономізм – змінився на федералізм, який у тій ситуації фіксував фактичний стан справ. Показовою була й проголошена соціально-економічна політика. Третій універсал скасовував поміщицьке, церковне і т.д. землеволодіння і обіцяв прийняття Українськими установчими зборами постанови про порядок розпорядженнями цими землями земельними комітетами. Проголошувався державний контроль над підприємствами, вводився 8-ми-годинний робочий день. Те, що було б адекватно влітку, у листопаді 1917 для мас вже було запізним. Тим більше, що ці положення кореспондували з гаслами більшовиків, тільки останні пропонували селянам і робітникам не чекати законів від Установчих зборів, а самим брати контроль у свої руки.

Таким же чином Центральна Рада програвала більшовикам в очах мас і у питанні війни та миру. Солдати не бажали очікувати мирних переговорів, як того пропонували українські політики. Більшовицькі заклики до братання з учорашніми ворогами та повернення додому – якраз до поділу поміщицької землі – були набагато ближчими і жаданими. У такій ситуації Рада, яка стрімко втрачала підтримку мас, спромоглася лише на відозви з засудженням «безвідповідальності» та «ламання організованого життя».

З іншого боку, український уряд нічого не зміг запропонувати й російськомовному населенню міст. Чиновницькі, буржуазні та дворянські верхи саботувала його, а пролетарські низи більшовизувалися. Яскравим прикладом втрати суспільного авторитету Центральної Ради стало січневе повстання робітників у Києві. І замість боротьби з наступаючими більшовицькими частинами, українське військо наводило порядок в столиці, а у бій кинули ненавчену військовій справі студентську молодь.

Видання під гуркіт радянських гармат Четвертого Універсалу, який проголошував державну незалежність, було запізнілим кроком і, скоріше, актом відчаю. Не можна не побачити, що ця суттєва зміна ідеологічних векторів й одночасна кульмінаційна мить українського державотворення доби революції відбулася не в часи піднесення, а на спаді українського національного руху.

У результаті воєнної поразки Центральна Рада була змушена звернутися до іноземної допомоги. Якщо з воєнно-політичної точки зору таке рішення виправдувалося, то у відносинах з суспільством це була нищівна поразка. Адже Центральна Рада поверталася до влади за допомогою 450 тис. німецьких та австро-угорських військ. Намагання відновити свій авторитет за рахунок реалізації поміркованої лівої соціально-економічної політики не тільки не дало результату – у суспільстві зростало невдоволення урядовою діяльністю, але й було неприйнятним для німецького та австро-угорського командування. Адже в їхніх країнах йшла боротьба з власними соціал-

демократами. Відповідно, воно сприяло контрреволюційному заколоту П. Скоропадського.

Попри початкову риторику про врахування інтересів трудящих мас і готовність відстоювати інтереси всіх соціальних верств, соціальна база гетьманату була відносно вузькою – великі землевласники, великий і середній бізнес, вищі військові чини тощо. У національному питанні спостерігалось загравання з національної символікою, але де факто гетьманський режим спирався на проросійські політичні сили і кадри. До України, яка у тих умовах виглядала як острівець стабільності, тікали росіяни, котрим було небезпечно залишатися в радянській Росії.

Влада замість пошуку лояльності суспільства намагалася приборкати соціальну та національну революційну стихію шляхом консервативних реформ та за допомогою репресивного апарату. На практиці це означало, зокрема, повернення земель, раніше експропрійованої незаможними селянами, колишнім власникам. Це наштовхувалося на спротив і, відповідно супроводжувалося застосуванням сили – варті МВС або окупаційних сил. А оскільки аграрна реформа не привела до створення на селі міцного середняка, то серед селянства визрівало незадоволення. У суспільно-політичній сфері утихомирення звелось до створення більш сприятливих умов для організацій консервативного спрямування, до обмеження демократичних свобод, заборони рад та інших форм прямої демократії, які склалися у революційний період (зокрема, робітничих, селянських, професійних з'їздів).

Суспільне невдоволення вилилось у антигетьманське повстання, яке вибухнуло восени 1918 р. Його очолили Національний союз, який об'єднував майже всі українські політичні партії, і утворена ними Директорія. Збереження влади гетьманом залежало від підтримки окупаційної адміністрації. І як тільки німецькі та австро-угорські війська стали покидати Україну, впав і режим П. Скоропадського.

Директорія, прийшовши до влади у грудні 1918 р., проголосила пріоритетність відносин з Антантою у політичній сфері і відновлення ліво-радикального соціально-економічного курсу. Більшість землі проголошувалося державною власністю – ділянки до 15 десятин залишалися у своїх господарів, а незаможні селяни мали отримати землю у користування (від 5 до 15 десятин). Останні обурювались через несправедливий розподіл, незадоволеними були й ті, хто мав більше 15 десятин. У очах селянства економічна політика, яку намагалася проводити Директорія, була дуже поміркованою у порівнянні з більшовицькою. Проголошення останніми ліквідації приватної власності на землю і сприяння зрівняльному розподілу землі приводили до поширення прорадянських настроїв, причому як на селі, так і в армії. Останнє було особливо хворобливо для УНР, змушеної воювати на два боки – більшовицький і польський. Весною 1919 р. перспективи виживання української державності напряду залежали від лояльності військових, які ще залишалися під жовто-блакитними прапорами.

Інтенсивні воєнні дії 1919 р. та часта зміна влади дискредитувала «великі» політичні проекти в очах населення. В такій ситуації воно вже сподівалося на свої сили та на зброю у своїх руках. Однак ентузіазм повстанців спадав по мірі віддалення від рідних сил. Тим більше, що повстанський рух також був ідеологічно неоднорідним – поряд з національно-державницькими симпатіями, були й сильні протестні, анархічні настрої (досить згадати одну з найбільш харизматичних фігур української революції – Нестора Махна).

Після того, як радянським військам вдалося усунути з активної боротьби залишки офіційних українських державних інституцій, більшовики зосередили зусилля на придушенні селянських виступів. Уряд УНР в екзилі даремно сподівався, що організація нового воєнного наступу приведе до селянського повстання по всій Україні, і з цим була пов'язана невдала спроба

Другого зимового походу. Спад повстанського руху був пов'язаний із вимушеною відмовою більшовиків від політики «воєнного комунізму».

Знищення окремих верств було рушійною силою розвитку держави-комуни, створеною більшовиками, які сповідували концепцію «класової боротьби». Відповідно, їхньої базовою моделлю гармонізації відносин держави та громадян стало нацькування більшості суспільства на певну соціальну групу. У 1917-1920 рр. це були «експлуататорські класи» (дворяни, велика і середня буржуазія, духовенство). З кінця 1920-х рр. ворогами стали «куркулі». У післявоєнний період «громадський гнів» спрямовувався проти окремих національностей – наприклад, євреїв. Періоди загострення, а точніше, провокації класової війни, перемежувалися короткими проміжками часу, коли партійна верхівка робила кроки назад і встановлювала тимчасове суспільне перемир'я. А після смерті Й. Сталіна вщухла й класова боротьба. Радянська суспільство в партійних ідеологічних конструкціях мало представляти собою гармонійне поєднання робітничого класу, селянства та трудової інтелігенції під проводом компартії. Однак соціальна система, побудована за принципом постійної внутрішньої напруги, зупинилася у своєму розвитку. Отже, проблема гармонізації відносин держави і суспільства в радянський період розкладається на спроби партійної верхівки укласти тимчасові союзи з різними соціальними верствами з метою вирішення гострих суперечностей того чи іншого історичного періоду.

Коли більшовики перемогли на кривавих полях громадянської війни, вони зустрілися з новими викликами. Організований спротив був подоланий або відійшов на другий план (у якості боротьби з зовнішніми ворогами), однак у знекровленому суспільстві визрівало невдоволення. У такій ситуації основною небезпекою для радянської влади ставали раптові спалахи народного невдоволення, як-то кронштадтське повстання (з його гаслом «За ради без більшовиків!») та численні селянські заколоти.

Найпершою відповіддю на ці виклики стало запровадження нової економічної політики (НЕПу). Це був свідомий, тимчасовий, частковий відступ для зняття суспільної напруги, а також відновлення економічної бази – відоме «ленінське танго»: «крок назад, два кроки вперед». Фактично, це був вимушений союз з середньої верствою селян, середніми й дрібними підприємцями, буржуазними спецами (без них годі було сподіватися на швидке відновлення зруйнованої під час класової боротьби 1918-1920 рр. економіки).

Примітно, що непмани не ставали «героями часу». Зверху насаджувалися інші суспільні ідеали та приклади для наслідування. Більше того, віталосся публічне цькування непманів. Фактично, тим самим закладалася традиція управління «народним гнівом» та закріплення розколу суспільної свідомості.

Паралельно з відмовою від «червоноармійської атаки на капітал», проводилося цілеспрямоване формування «нової людини». Це, у свою чергу, виступало інструментом більш широкого процесу. А саме – усунення незалежних від держави елементів самоорганізації соціуму шляхом розбудови управлінських вертикалей, спрямованих на опанування соціальних горизонтів. Кінцевою метою мав бути тотальний контроль – політичний, економічний, культурний – за людською особистістю. Досягнення цієї мети ускладнювалося тим, що суспільство мало повертатися до звичайного мирного життя після семи років воєнного стану та економічного зубожіння. Адаптація до нових політичних умов відбувалася в умовах відкинutoї релігійної моралі. В елітах відбувалися пошуки інструментів створення нової людини – звідси сприяння модерністськими експериментам, аж до намагань створення комуністичного варіанту фрейдомарксизму. В суспільстві ж посилювалися традиційні цінності, які й були узяті владою за основу та інтегровані з більшовицькою ідеологією. Результатом такої синтези стало формування суспільної настанови на патерналізм, яка підкріплювалася

мистецькими та педагогічними засобами. Серед останніх слід виділити кампанію з ліквідації неписьменності – це був дієвий інструмент «перепрограмування» широких мас населення: від патріархальних цінностей до нової класової свідомості.

Особливу роль у вихованні «нової людини» радянського типу грала робота з дітьми та молоддю – адже саме вони найболючіше відчували вакуум моральних цінностей, яка посилювалася проблемами сирітства та безпритульності. Дезорієнтацію відчувала й студентська молодь. Відповідно, держава формувала такі організації як піонерія та Ленінська комуністична спілка молоді України (ЛКСМУ), які були покликані впроваджувати впевненість у реальності «світлого майбутнього», попри побутову невлаштованість.

Інструментом гармонізації відносин українського суспільства та радянської держави у постреволюційний період стала кампанія коренізації. Отримавши режим найбільшого сприяння, інтенсивно розвивалися національні література, театр, кіно, гуманітарні науки. Зробленого тоді вистачило для формування ядра модерної української культури, яка вже могла розвиватися вже й у менш сприятливих обставинах. І більше того, сприяла розгортанню національної самосвідомості наприкінці 1980-х рр.

З кінця 1920-х рр. розпочався новий наступ компартійного керівництва на суспільство. Відштовхуючись від ідеї «ворожого капіталістичного оточення», партійне керівництво розпочало форсовану індустріалізацію. Пріоритет надавався розвитку важкої промисловості, а виробництво товарів народного споживання розвивалося за залишковим принципом. У містах було впроваджено карткову систему постачання продуктів, заборонена вільна торгівля, встановлено граничні обмеження на отримання заробітної плати. Життєвий рівень населення стрімко погіршувало й масштабна емісія паперових грошей, що призводило до інфляції – тим самим втрачали ті соціальні групи, які найбільше заробили або накопичили під час НЕПу.

Економічні труднощі проголошувалися неминучим, але тимчасовим явищем. Сплеск невдоволення був затаврований як опортунізм, з яким мали боротися партійні, радянські і «компетентні» органи.

Офіційна пропаганда намагалася гармонізувати убогу реальність з ідеологічними настановами. Мобілізація ентузіазму мас шляхом обіцянок «світлого майбутнього» приносила позитивні результати, оскільки все більшої ваги набувало покоління, чие свідоме життя почалося в СРСР. У порівнянні з періодом тривалих війн радянська реальність була більш приваблива, не говорячи вже про обіцянку комуністичної перспективи. Крім того, відбувався процес урбанізації. Молодь відчувала себе у містах більш упевнено і сподівалося на кращі перспективи.

Влада чутливо ставилася до найслабших позитивних сигналів збоку народних низів. Звідси - масована підтримка різноманітних робітничих ініціатив (ізотовський і стахановський рухи). Втім, влада діяла не тільки пропагандистськими методами, але й шляхом ліквідації обмежень на заробітки (1935). Варто також наголосити, що була залишена можливість розвиватися сектору дрібної (кустарно-ремісничої) промисловості, в якому працювали сотні тисяч робітників. Цей сектор вирішував проблему зайнятості населення в регіонах, не охоплених індустріальними мега-проектами.

Кінець 1920-х рр. ознаменувався новим сплеском класової боротьби. Кошти на індустріалізацію мали надійти з визиску селянства. Спроби тиснути економічними методами (за рахунок «ножиць цін») призвели до хлібозаготівельної кризи, як стала результатом втрати селянами економічної мотивації. Відповіддю влади став позаекономічний примус – суцільна колективізація. Оскільки колгоспники не мали права розпоряджатися виробленою продукцією і не отримували від держави належної оплати праці, падала їх трудова дисципліна, руйнувалася господарська етика (на саме на ті часи припадає формування підходу – «все вокруг колхозное, все вокруг мое»). Це призвело до нової хвилі репресій та терору голодом. Разом з тим влада

була вимушена відступити у 1933 р. Була запроваджена проміжна модель відносин з селянами у вигляді збереження в обмеженому вигляді товарного господарства. Зі свого боку, селяни припинили саботаж колгоспів, маючи можливість відносно вільно розпоряджатися надлишком виробленої продукції. Відповідно, після фундаментальних зсувів у сільському господарстві з 1933 р. спостерігався процес стабілізації ситуації. Держава від войовничих гасел перейшла до загравання з селянами. Сталін навіть проголосив мету «зробити усіх колгоспників заможними».

Отже, селянство, зазнавши великих втрат, зберегло свої фундаментальні цінності і у подальшому тримало постійно місцеву та центральну владу у напрузі, потрохи відвойовуючи свої права. Втім, це загальмувало розвиток продуктивних сил на українському селі на десятиліття, а в міру прискорення урбанізації поставило «Країну рад» у залежність від імпорту продовольства.

В ідейній сфері з середини 1920-х рр. суспільству замість гасел про світову пролетарську революцію було запропоновано концепцію розбудови комунізму в окремо взятій країні. Автором ідеї був М. Бухарін, але розвинув і зробив її основою державної ідеології Й. Сталін. Це дало можливість виховувати у населення «радянський патріотизм» - адже любов до батьківщини має більший мобілізуючий потенціал, ніж належність до класу. Крім того, патріотизм давав можливість поставити на службу компартійному режиму й попередню історію. У 1930-х рр. офіційна пропаганда впроваджує у суспільну історичну свідомість «нових старих» героїв: жорстких, але справедливих князів (Олександр Невський) та царів (Іван Грозний, Петро Перший), полководців – імперських (Суворов, Кутузов) та червоноармійських (Будьонний, Ворошилов, Котовський, Чапаєв, Щорс) тощо. Впроваджуються й образи антигероїв – різноманітних внутрішніх ворогів народу та західних недоброзичливців чи загарбників (наприклад, з другої половини 1930-х посилалася антипольська пропаганда). Слід визнати, що ці заходи були досить успішні для виховання молодого покоління радянських людей.

Події Другої світової війни виявили різні настрої в українському суспільстві: страх, недовіру, дефетизм (пораженство) та колабораціонізм з одного боку, та високі зразки патріотизму, героїзму та інтернаціоналізму, з іншого.

Остаточний перелом у суспільній свідомості наступає з другої половини 1942 р. По-перше, населення окупованих територій на своєму досвіді ознайомилося з «новим порядком», який реалізували гітлерівці. По-друге, під час весняно-літньої кампанії частина території України була звільнена від німецьких військ і солдати також мали можливість побачити наочно результати хазяйнування «щирих арійців». Війна справді стала вітчизняною.

Українці пішли на Другу світову війну розділеною нацією – не тільки міждержавними кордонами, але й всередині – класовими, ідеологічними, віковими, а повернулися єдиною нацією. З іншого боку, українське суспільство сприймало себе одним з народів-переможцем і сподівалося на відповідне ставлення до себе (це не було специфічно українською установкою, подібні умонастрої були властиві й радянському суспільству у цілому). Однак державна влада уособлена диктатурою Сталіна вважала себе головним переможцем, а перемогу над гітлерівцями – доказом вірності узятого курсу. На перших порах ця суперечність було прихована необхідністю відновлення економічної бази. Крім того, у таборі союзників по антигітлерівській коаліції також намітилися суперечності.

«Холодна війна» означала нову мобілізацію, затягування пасків для населення і пошук нових внутрішніх мішеней. А методи залишалися подібними до репресій 1930-х рр.: вже на другий рік після перемоги українські землі зазнали жорсткого голоду. І в населенні, і в партії зростало невдоволення. У 1953 р. готувалася нова хвиля репресій проти партійного, радянського та військового активу з метою забезпечення особистої влади Сталіна, лише його смерть не дала реалізуватися цим планам.

У нових умовах підтримка загальносоюзного центру в УРСР зростає. М. Хрущов вважався «своїм» і, у свою чергу, новий провідник СРСР розраховував на підтримку українських партійців і населення. Відповідно, був узятий курс на відмову від репресивних методів впливу на українське суспільство. Замість цього пропагандистська машина взяла на озброєння тему другого «великого народу» СРСР – українського. Тим самим від ролі ворога імперії та народу-саботажника, український народ подавався як другий, після російського народу, державоутворюючий чинник.

Тим більше, що з середини 1950-х рр. держава нарешті зробила давно очікувані шляхи в напрямі поліпшення добробуту населення та загальної гуманізації економіки. Було скорочено тривалість робочого дня, з 1959 р. на підприємствах встановлено п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними, продовжено декретну відпустку (з 77 до 112 днів), скасовано жорстку систему покарань за прогули та запізнення, дозволено змінювати місце роботи за власним бажанням, введено для колгоспників грошове та натуральне авансування, розпочато масштабну програму житлового будівництва (з 1956 по 1965 рр. в УРСР покращили умови проживання 17,9 млн. осіб⁴⁷), зменшено вік виходу на оплачувану пенсію тощо.

Хрущовські реформи по-різному розглядалися верхами та низами. Для перших поліпшення життя населення скоріше виглядало одночасно і як вимушена поступка, і як жест доброї волі. Тоді як суспільство вбачало у реформах лише перший крок до «світлого майбутнього». Тим більше, що західні країни та й навіть центральноєвропейські «народні демократії» задавали високу планку. Звідси – розповсюдження у суспільстві досить іронічного ставлення до хрущовської соціально-економічної політики, особливо в останні роки його правління.

Реформи О. Косигіна були викликані необхідністю нового перерозподілу коштів від споживання до розвитку важкої індустрії та ВПК – на

⁴⁷ Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. – К., 2003. – С.48.

порядок денний вийшла проблема досягнення ядерного паритету зі США. Безумовно, сталінські методи провокації класової боротьби вже не могли бути застосовані – ворожих класів не залишилося, а добробут населення мав демонструвати позитивну динаміку на тлі країн Заходу.

Показовими кроками О. Косигіна стало скасування низки хрущовських указів, які обмежували розвиток присадибного господарства як в селах, так і в містах. Нарощувалися капіталовкладення у сільське господарство, у промисловості підвищувалася роль госпрозрахунку та створювалися умови для відходу від валових показників до зацікавленості у нарощуванні збуту продукції, визнавалася необхідність посилення економічної мотивації робітників та поліпшення системи соціального забезпечення. Однак нездатність підтримати економічні реформи політичними – адже все рівно ключові рішення приймалися верхівкою командно-адміністративної системи – призвела до пролонгації функціонування екстенсивної моделі розвитку економіки.

Можна стверджувати, що на другу половину 1960-х рр. припадає пік порозуміння між радянською державою та суспільством. Був досягнутий певний державно-суспільний компроміс, за яким вже мав йти перерозподіл політичної влади. Громадяни де факто погодилися, що оборонні потреби мають найвищий пріоритет і що СРСР буде відставати в добробуті від провідних країн Заходу. Взамін держава гарантувала вирішення низки соціальних проблем – освіти, житла, дозвілля, комфортних умов роботи, безпеки праці, правової захищеності громадян. Далі пішла низхідна тенденція – і зусилля правлячої верхівки були спрямовані на утримання узятого рівня і гальмування спаду. Тому 1970-ті рр. слушно називають добою «застою».

Радянський соціум ставав класичним суспільством споживання, в якому, втім, були проблеми як з якістю споживання – у багатьох республіках спостерігався дефіцит продуктів і були звичайними обмеження з їх продажу. Втім, у холодильниках було досить продуктів. Хтось їздив закуплятися

продуктами у Москву та інші союзні центри, які постачалися за першим розрядом, іншим допомагали родичі, треті знаходили «потрібні» зв'язки серед працівників системи харчопрому. Імпортні товари з Заходу ставали ознакою соціальної престижності. Поволі накопичувалися інші проблеми, викликані підвищенням рівня життя – екологічна, житлова, доступ до якісного медичного обслуговування тощо.

Навколо проблеми «суспільство споживання без споживання» почали розквітати соціальні негаразди, нехарактерні для попереднього розвитку СРСР – хабарництво, кумівство, зловживання службовим становищем, отримання дефіцитних товарів поза чергою тощо. І ще з більшою силою поширювалися старі проблеми – нерівномірність забезпечення номенклатури і широких верств населення. Але якщо раніше «спецпайки» означили переважно харчування на належному рівні, тоді як населення ледь зводило кінці з кінцями, то з 1960-х рр. вони вже більше сприймаються як елемент розкошу і у такому вигляді було чинником одночасно заздрості й роздратування.

Ознакою часу також стало розповсюдження конформістських настроїв у широких масах. На тлі загального угодовства владі викликом вважалися будь-які відхилення в бік від офіційно признаного культурного канону та способу життя. Влада вважала особливо небезпечною зацікавленість молоді в елементах західної масової культури – рок-музики, кінематографії, неформальних рухів (зокрема, хіпі). З іншого боку, продовжувалась кампанія з атеїстичного виховання молоді. Суспільному остракізму піддавалися віруючі як сектантських напрямів, так і канонічних церков.

Новою проблемою стало розповсюдження пияцтва – сприяли цьому убогий побут і низька культура, відсутність ясних соціальних перспектив. Держава намагалася боротися зі вказаними соціальними хворобами, до чого були підключені пропаганда і спецслужби. Однак вищевказані хвороби були властиві насамперед вищим ешелонам влади, яка через відсутність ані

відповідальності перед суспільством, ані страху перед вождем розкласяся зсередини.

В УРСР, яка мала найбільш розвинутий агропром серед радянських республік, проблема дефіциту основних товарів харчування стояла менш гостро. Але не стільки за рахунок переваг у централізованому постачанні, скільки з огляду на зайнятість значної кількості населення у сільського господарстві та розповсюдженості системи присадибного господарства. Це створювало «подушку стабільності» - селяни звикли і пристосувалися до колгоспної системи, а з нею і до радянської держави. Однак падіння темпів розвитку сільського господарства робило таку стабільність ілюзорною. Тим більше, що український агропром був пріоритетним сектором для інвестування з загальносоюзного центру (скажімо на відміну від важкої промисловості – отримані тут кошти перерозподілялися на користь нових промислових районів РРФСР). Однак капіталовкладення не давали очікуваного зростання – на перешкоді перебувала неефективність системи організації сільського господарства та її невідповідність новим суспільним умовам (іншими словами, відсутність позаекономічного примусу). На погіршення соціально-економічного становища влада реагувала ініціативами, які не передбачали структурних перетворень. Яскравим прикладом цього була «Продовольча програма» 1982 р. – гарні гасла, але все та ж концепція екстенсивного розвитку на нереформованій інституціональній базі.

Було б перебільшенням стверджувати, що у суспільства був запит на «перебудову», проголошену М. Горбачовим: у частини правлячої верхівки було відчуття, що «далі так жити не можна», однак низи у переважній більшості перебували у прострації, і революційна риторика офіційної пропаганди не викликала у них ентузіазму. Втім, омолодження вищої керівної ланки та задекларована «гласність» після довгих років «застою» для радянської політичної системи мали революційний і, як показав подальший розвиток подій, незворотний характер. До кінця 1988 р. суспільно-політичні

процеси мали форму «революції згори» - влада на власний розсуд намагалася знайти більш гармонійну систему суспільно-державних відносин, яка дала б можливість зробити економічний і технологічний ривок. Результатами перших трьох років «перебудови» стало створення справжньої революційної ситуації (майже у відповідності з ленінськими ознаками – тільки замість «пригнічених класів» основними суб'єктами стали етноси) – політична активність, яка спостерігалася переважно у Москві, інтенсифікувалася у національних республіках.

Після того як РСФСР проголосила державний суверенітет, місцеві національні еліти під тиском національних рухів також узяли курс на політичну, економічну та культурну автономізацію. На території СРСР спалахували гарячі точки етнічних конфліктів. Центральна влада намагалася уповільнити відцентрові процеси шляхом проведення всесоюзного референдуму та перепідписання союзного договору.

Досвід останніх трьох років існування СРСР показав нездатність партійно-радянської еліти забезпечити еволюційний перехід до більш гуманного суспільства. Створена за допомогою терору і підтримувана репресіями система мала обмежені можливості для реформування. Особливо це видно на прикладі соціально-економічної політики. Примітно, що за роки перебудови так і не вдалося прийняти жодної програми реформ – для компартійної верхівки вони здавалися надто радикальними. Тому ініціативи влади, спрямовані на «косметичний ремонт», були несистемними та з погано прорахованими наслідками.

Зокрема, у промисловості було вирішено надати більшій господарській автономії державним підприємствам (принцип трьох «с»: самостійність, самоуправління, самофінансування) без усунення командно-адміністративної системи. Однак в умовах відсутності ринку заводи і фабрики, які часто займали монопольне становище, нарощували випуск економічно вигідної їм продукції, яка не користувалася попитом, а згодом ще й піднімали ціни на

свою продукцію. Через це в економіці посилювалися диспропорції. В Україні спостерігалася ще одна специфіка – продовжилося падіння централізованих капіталовкладень у промисловість: спочатку вони падали у відносних показниках, а згодом знизилися і в абсолютних. У сільському господарстві, навпаки, був обраний курс на посилення контролю. Нова управлінська структура Держагропром мала контролювати увесь цикл виробництва сільгосппродукції – від вирощування до переробки. Однак додавання ще однієї бюрократичної установи не привело до поліпшення ситуації з постачанням продовольства. Все це приводило до погіршення становища населення.

Не була прорахована ініціатива із створенням кооперативів. Адже замість «цивілізованих кооператорів» вона призвела до створення фактично комерційних компаній, якій діяли за принципами «дикого капіталізму», концентруючись на сфері торгівлі та послуг. З діяльності цих форм господарювання почалася й криміналізація економіки. Розгортання інфляційних процесів, бартеризація економіки, проблеми з постачанням товарів першої необхідності в умовах втрати контролю центру над регіонами, - все це змушувало місцеву владу запроваджувати обмеження на вивіз певних категорій продукції за межі областей та впровадити карткову систему. Зокрема, в Україні вона була введена з осені 1990 р. Все це дезорієнтувало суспільство – воно виступало проти «перекосів соціалізму», однак не розуміло, що їх усунення приведе до демонтажу компартійно-радянської влади, гармонія з якою неможлива.

Населення УРСР начебто прокинулося від летаргійного сну – і прокинулося з відчуттям, що у нього вкрали власну державу, історію і культуру, намагалися ще й вкрати мову. Великого резонансу набула поява інформації про голодомор 1932-1933 рр., про визвольні змагання 1917-1921 рр. про діячів «розстріляного відродження», дисидентський рух тощо. Радикалізація громадської думки також інспірувалася екологічною проблемою:

зокрема, чорнобильська трагедія стала сприйматися не як неочікувана техногенна катастрофа, а як закономірний результат радянської безгосподарності чи навіть наслідок бездержавного існування України. Національна держава стала здаватися більш адекватною формою організації суспільного буття. На цьому добре грали національні рухи, спрощуючи складну ситуацію до тези, що відділення від СРСР автоматично приведе до поліпшення добробуту. Населення, чия довіра до радянської влади стрімко зменшувалася, сприймало цю тезу некритично і опинилося неготовим для подальших випробувань. З огляду на низький рівень політичної культури, громадяни ставали легкою здобиччю демагогів.

Заколот ГКЧП став спробою припинити перебудовний процес переглядом системи відносин із суспільством. Однак він зруйнував зсередини вищу партійну верхівку і призвів до демонування СРСР. Комуністичний експеримент закінчився. Історія зробила новий виток – ситуація повернулася великою мірою у лютий 1917 р. Народи Радянського Союзу постали перед необхідністю створення нових і більш гуманних політичних і соціально-економічних систем. Мало хто розумів, що це завдання виявиться надзвичайно важким.

На початку 1990-х рр. для українського населення були властиві надмірні очікування і вимоги до влади. Воно сподівалося, що нова українська держава буде спроможна вирішити проблеми, які загубили СРСР. Іншими словами, громадяни ждали від нової української держави більшої ефективності та соціальної відповідальності, ніж демонструвала УРСР.

Натомість, соціум зіткнувся з різким погіршенням соціально-економічного становища. До цього ж, не на користь нової влади було її порівняння із злагодженою і збалансованою роботою радянсько-партійного бюрократичного апарату. Ознакою часу стало не тільки публічні конфлікти між гілками влади, але й часта зміна законодавства, непрораховані економічні

заходи, неспроможність правоохоронних органів упоратися з підвищенням криміногенного рівня, корупція тощо.

З іншого боку, необхідно відзначити проведення великої роботи, насамперед, у законодавчому полі з задоволення політичних, національно-культурних, релігійних, мовних і т.д. інтересів громадян. Верховна Рада вже у перші місяці після незалежності прийняла низку відповідних державних документів. Формально, це зняло багато міфів про націоналістичну загрозу у разі створення незалежної України, які плекали на межі 1990-х рр. політичні опоненти українського національно-демократичного руху. Однак відсутність належної соціально-економічної бази частково девальвувало ці кроки. Більше того, можна стверджувати, що вони були виконанням порядку денного «учорашнього дня». Тоді як на початку 1990-х рр. основним завданням, окрім державотворення, було започаткування серії економічних реформ. Однак, політичні еліти продовжували робити акцент саме на національно-культурній складовій, на основі якій і загравали з електоратом.

У соціально-економічній сфері населенню була запропонована концепція розбудови «соціально-орієнтованої ринкової економіки». Однак гасла розійшлися з реальністю – держава опинилася нездатною контролювати ситуацію і населення зіткнулось з «диким капіталізмом» замість «соціально-орієнтованої ринкової економіки». Неefективні економічні заходи держави (наприклад, приватизаційна кампанія), занепад підприємств, а також стрімке зубожіння населення при зростанні нерівності, з новою силою поставили питання соціальної несправедливості. Саме на цій хвилі повернулися у 1994 р. до політичного життя ліві сили, які стали гальмувати ринкові перетворення під популістськими заходами.

Певна політична стабілізація другої половини 1990-х рр. привела до формування песимістичного образу України та оцінок перспектив її розвитку широкими масами населення. Доказом цього стали різке погіршення демографічних показників та посилення еміграції з країни. Втім, поступово

формувався нова підприємницька верства. Хоча й тут був дисбаланс – темпи формування і посилення соціальної ролі великого бізнесу йшли більш швидкими темпами, ніж малого і середнього. А це означало одне – держава ще не могла опертися у своїх ініціативах на цю верству.

У такій ситуації влада діяла від протилежного. З метою забезпечення лояльності у масову свідомість впроваджувалися настанова про загрозу комуністичного реваншу. Зазначимо, що сама влада вже не мала чіткої ідеологічної бази: населенню пропонувалась еkleктика з різноманітних соціальних концепцій, присмачена державницькою та ринковою риторикою. Президентські вибори 1999 р. стали останніми ідеологічними виборами в Україні. Після них пошук громадської симпатії стає більш прагматичними. Тим більше, з 2000 р. починається довгоочікуване економічне зростання, а значить у влади з'являлися нові ресурси.

Відповідно, влада почала робити акцент на популістських заходах – вперше, це було масштабно апробоване на парламентських виборах 2002 р. Тоді у них взяли участь багато представників бізнес-структур. З іншого боку, порядом з популізмом, як правило, рука об руку йшов адмінресурс. Це створювало ілюзію у владі, що для досягнення позитивного результату достатньо під вибори інтенсифікувати діалог з населенням. Однак дієвість цієї практики у забезпеченні лояльності населення мала свої межі, що і було зафіксоване помаранчевою революцією восени 2004 р. Влада пропонувала продовження курсу на економічне зростання, тоді як на суспільному порядку денному стояли питання повернення до демократичних перетворень та соціальної справедливості (до речі, вимоги останньої не мали «лівого» забарвлення).

З 2005 р. популізм стає основою соціально-економічної політики урядів. Цьому сприяв й перехід виборчої системи до Верховної Ради шляхом формування партійних списків. Провідні політичні сили змагалися у розмаху соціальних ініціатив, особливо цим відзначалися ті, хто тимчасово знаходився

в опозиції, але коли вони приходили до влади забували про обіцяне. Особливо такий підхід приніс шкоди під час економічної кризи у 2009-2010 рр. Вона вдарила по тому прошарку, який представляв середній клас в українському суспільстві і водночас показала низьку ефективність державної політики.

В умовах кризи посилились патерналістські очікування у громадян та готовність влади до популістських методів. Тим самим закладалися передумови для деградації подальшого діалогу суспільства та влади з приводу відновлення реформ. Про це свідчать труднощі, якими реалізовувались пенсійна та особливо податкова реформи: громадськість, не маючи дієвих інструментів впливу на владу, не була почута і знадобилися масові акції, щоб були зняті найбільш гострі недоліки. Натомість, замість продовження реформ політичні сили намагалися віднайти нові теми для забезпечення лояльності населення. Звідси розгортання спекуляцій навколо мовних та національно-культурних питань, зовнішньополітичних перспектив країни тощо.

Таким чином, поки у суспільстві зростають внутрішні суперечності і поглиблюється дистанція з владою, остання продовжує притушувати проблеми шляхом акцентування уваги на соціальну складову. Однак специфіка сучасного етапу полягає у тому, що країні необхідно впровадження низки непопулярних соціально-економічних реформ. Однак це йде у суперечність із патерналістсько-популістською системою, сформованою в останнє десятиліття. Це потребує винесення на порядок денний відновлення ціннісного діалогу між українським суспільством та політичними елітами щодо того, в якій країні вони хочуть жити.

Підписано до друку 17.06.2013 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 9,7. Обл. вид. арк. 7,9.
Наклад 300 при. Зам. 19. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.